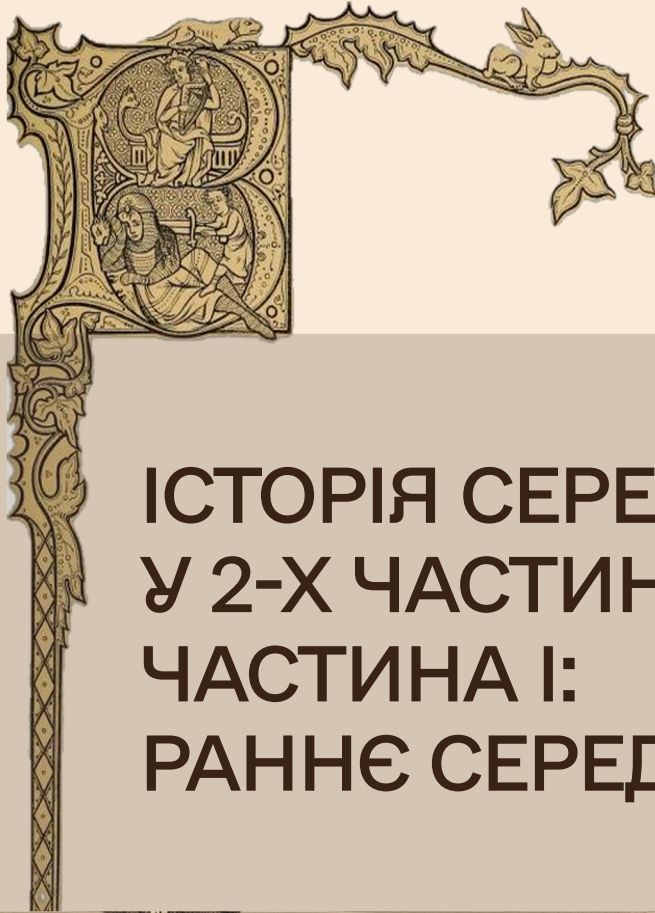

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ. У 2-Х ЧАСТИНАХ. ЧАСТИНА І: РАННЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

**Історія середніх віків. В 2-х частинах.
Частина І: Раннє Середньовіччя**

**Методичні рекомендації для
підготовки семінарських занять**

Чернівці
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2026

УДК 94(100)"05/09"(072)

I-90

Друкується за ухвалою вченої ради
факультету історії, політології та міжнародних відносин
(протокол № 12/25 від 23 грудня 2025 р.)

I-90 Історія середніх віків. Ч I: Раннє Середньовіччя: методичні рекомендації для підготовки семінарських занять / Укл.: Боднарюк Б. М., Воротняк І. Д., Чернівці, 2026. 88 с

Методичні рекомендації призначені для підготовки здобувачів вищої освіти до семінарських занять з курсу історії Раннього Середньовіччя. У виданні представлено комплексний аналіз ключових соціально-економічних і політичних трансформацій у Західній Європі – від доби Пізньої Античності до остаточного утвердження феодального ладу. Особливу увагу приділено господарському устрою германських племен, ролі «гунського чинника» у Великому переселенні народів, аналізу суспільної структури франків за даними «Салічної правди», а також еволюції великого феодального маєтку Каролінзької доби. Окремі блоки присвячені експансії вікінгів та витокам європейського урбанізму. Матеріали спрямовані на розвиток навичок критичного аналізу писемних, правових та археологічних джерел, сприяючи формуванню цілісного розуміння ранньосередньовічної епохи як фундаменту сучасної європейської цивілізації.

Для студентів факультету історії, політології та міжнародних відносин.

УДК 94(100)"05/09"(072)

© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2026

© Укладачі: Боднарюк Б. М., Воротняк І. Д., 2026

Передмова

Методичні рекомендації до семінарських занять з курсу «Історія середніх віків» призначені для студентів історичного факультету і мають на меті сприяти глибшому засвоєнню матеріалу, опануванню навичок критичного аналізу історичних джерел, а також виробленню уміння узагальнювати історичні явища й процеси у їхній внутрішній логіці та взаємозв'язках. Семінарські заняття є важливою складовою навчального процесу, оскільки вони забезпечують активне засвоєння знань, формують аналітичне мислення, стимулюють дискусію та самостійні наукові пошуки студентів.

Запропоновані теми семінарів охоплюють основні проблеми політичного, соціально-економічного та культурного розвитку Західної Європи в добу Раннього Середньовіччя. Особлива увага приділяється трансформації суспільних структур у перехідний період від Пізньої Античності до Середньовіччя, етапам становлення феодальних відносин, формуванню ранньосередньовічних держав і особливостям їхнього господарського устрою.

У межах курсу розглядаються ключові сюжети, що мають принципове значення для розуміння закономірностей історичного розвитку Європи. Серед них: характеристика господарського ладу і соціальної організації германських племен за античними джерелами; вплив «гунського чинника» на політичну карту континенту; особливості господарства та суспільного ладу франків за «Салічною Правдою»; процес формування феодально залежного селянства у VI–IX ст.; структура великого феодального маєтку Каролінгської доби; роль скандинавських набігів у політичному та економічному житті західноєвропейських регіонів; урбанізаційні процеси в Західній Європі у добу Раннього й Розвинутого Середньовіччя.

Методичні рекомендації містять орієнтовні питання для обговорення, перелік основної та додаткової літератури, крім того – поради щодо роботи з джерелами та підготовки до семінарських дискусій. Використання цих матеріалів допоможе студентам систематизувати знання, розвинути навички самостійного опрацювання історичних текстів і джерел, так само сприятиме формуванню наукового світогляду молодих істориків.

Підготовка до семінарського заняття передбачає системне опрацювання корпусу писемних джерел, обов'язкову та додаткову літературу, рекомендованих до кожної теми. Доповідачі мають не

лише прочитати текст, а й зрозуміти його структуру, ключові твердження, світоглядні орієнтири та історичні контексти. Важливо звертати увагу на хронологічні межі відображених процесів, особливості розвитку політичних і соціально-економічних інституцій.

Стрижневе місце у підготовці займає робота з писемними джерелами. Їх аналіз передбачає виявлення авторства (атрибутації), часу та мети створення, політичної позиції автора, цільової аудиторії та специфіки жанру. Порівняння джерел між собою сприяє виявленню різних інтерпретацій подій та забезпечує глибше розуміння середньовічної ментальності.

Студенти мають ознайомитися з основними науковими підходами до кожної теми та вміти окреслити відмінності між різними історичними школами. Варто звертати увагу на методологічні підходи, якими послуговувалися дослідники, на їхню інтерпретацію джерел та загальні висновки. Критичне ставлення до історіографії є важливою складовою розвитку професійного мислення.

Під час підготовки до заняття студенти повинні укласти короткі тези щодо головних аспектів теми: визначення базових понять, характеристика основних процесів і тенденцій, формування власних висновків. Доцільно сформулювати кілька проблемних питань, які можуть бути винесені на обговорення.

Участь у дискусії передбачає вміння висловлювати думку чітко, логічно та науково обґрунтовано. Необхідно оперувати конкретними фактами, датами, положеннями джерел і висновками істориків. Важливо наводити не лише власні аргументи, а й коректно реагувати на позиції інших учасників обговорення, зберігаючи академічну етику та взаємоповагу. Дискусія має ґрунтуватися на змістовних міркуваннях, а не на емоційних оцінках.

Будь-який виступ доповідача має спиратися на конкретні джерельні свідчення. Доцільно цитувати відповідні фрагменти джерел, пояснюючи їхню роль у доведенні певної констатації. Залучення різних типів джерел – хронік, анналів, нормативних актів, листування, житійної літератури – дозволяє продемонструвати панорамність аналітичного підходу.

Письмові та усні завдання повинні відповідати загальним нормам академічної доброчесності. Використання праць інших авторів потребує належного посилання; будь-які форми плагіату є неприпустимими. Бажано дотримуватися логічного структурованого викладу матеріалу та коректного використання термінології.

Після завершення семінару студентам варто самостійно узагальнити отримані знання, виокремивши нові аспекти тематичних проблем, що постали під час дискусії. Така рефлексія сприятиме формуванню цілісного бачення середньовічного історичного процесу та комплексній підготовці до подальших практичних занять.

Завершення семінару не обмежується лише дискусією та колективним обговоренням. Важливим етапом стає індивідуальна робота студентів, спрямована на узагальнення отриманих знань і поглиблення розуміння проблематики. Саме у цьому контексті логічним продовженням виступає написання реферату, що дозволяє закріпити результати семінарських занять та розвинути навички самостійного пошуку й критичного аналізу наукової інформації.

Реферат виступає важливою формою індивідуальної науково-пошукової діяльності здобувачів вищої освіти. Його підготовка спрямована на розвиток умінь самостійного опрацювання друкованих та електронних джерел, критичного осмислення отриманої інформації, формулювання актуальності обраної проблеми, визначення мети й завдань дослідження, а також на вироблення навичок логічного структурування матеріалу у вигляді розділів та узагальнюючих висновків. Опанування цих компетентностей створює основу для подальшої наукової роботи – написання статей, курсових та магістерських досліджень. Тематика рефератів має визначатися із запропонованого переліку, що відповідає змісту кожного семінарського заняття.

Технічні параметри оформлення. Основний текст реферату повинен становити 12–15 сторінок формату А4. Використовується шрифт *Times New Roman* розміром 14 пунктів, міжрядковий інтервал – 1,5; вирівнювання тексту здійснюється по ширині сторінки. Параметри полів: верхнє та нижнє – 2 см, праве – 1,5 см, ліве – 3 см; абзацний відступ – 1,25 см. Нумерація сторінок виконується автоматично (праворуч угорі) та розпочинається зі вступу, позначаючись цифрою «3»; титульний аркуш і план реферату не нумеруються.

Структура титульної сторінки. У верхній частині по центру зазначається назва міністерства, нижче – назва закладу освіти, ще нижче – факультет. Після кількох відступів посередині розміщується тема реферату. Праворуч вказуються прізвище та ініціали студента, а також науковий ступінь і вчене звання викладача, який проводить

семінарські заняття. У нижньому рядку титульної сторінки по центру зазначається місце та рік виконання роботи: Чернівці – 202-.

Структура та обсяг реферату. Другою сторінкою після титульного аркуша подається план роботи. У верхній частині сторінки по центру зазначається слово «План», нижче – вступ із позначенням сторінки, з якої він починається (незмінно з – третьої). Далі вказуються назви розділів (рекомендовано не більше трьох), кожен із зазначенням сторінки початку. Кожний структурний елемент реферату має відкриватися з нової сторінки. Після основних розділів подаються узагальнюючі висновки обсягом до двох сторінок. Завершальним елементом плану та самої роботи є список використаних джерел і літератури.

Вступ. У вступній частині необхідно окреслити актуальність обраної теми (0,5–1 сторінка тексту відповідного формату). Важливо, щоб актуальність була прив'язана саме до конкретної теми реферату, а не до дисципліни загалом. Далі визначається мета дослідження, яка логічно впливає з теми, та формулюються завдання (три, відповідно до назв розділів).

Основна частина. Кожен розділ починається коротким вступним абзацом, після якого викладається основний матеріал. Завершення розділу має містити самостійний висновок, сформований на основі викладеного фактажу. Орієнтовний обсяг одного розділу – 3–4 сторінки.

Висновки. Реферат завершується узагальнюючими висновками, що підсумовують результати всієї роботи. Їхній рекомендований обсяг – одна сторінка.

Список використаних джерел та літератури. Останнім структурним компонентом є бібліографічний список, який має включати 5–10 позицій. Спочатку подаються джерела мовою оригіналу в алфавітному порядку (переклад на українську не допускається), далі – наукові статті та монографії, також в алфавітному порядку й виключно мовою оригіналу. При укладанні списку слід орієнтуватися на рекомендовані бібліографічні переліки, що додаються до тем семінарських занять.

ТЕМА 1. ГОСПОДАРСЬКИЙ УСТРІЙ І СОЦІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ГЕРМАНСЬКИХ ПЛЕМЕН ЗА ДАНИМИ АНТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ

1. Характеристика джерел.
2. Етногенез і територія розселення германських племен на рубежі ер.
3. Еволюція господарства германців упродовж I ст. до н.е. – I ст. н.е.: землеробство і землекористування, тваринництво, ремісниче виробництво.
4. Пожвавлення торгівельних контактів.
5. Суспільний лад і організація управління германців за свідченнями античних авторів.

Тематика рефератів:

1. Еволюція взаємин Риму з германським барбарикомом.
2. Військова організація германців.
3. Релігійні вірування германців.
4. Героїчний епос стародавніх германців.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Балух В. О., Балух О. В., Коцур В. П. Практикум з історії Середніх віків: навчальний посібник. Чернівці: «Наші книги», 2011. С. 6-30.
2. Балух В. О., Коцур В. П. Історія середніх віків. Т. I. Раннє середньовіччя. Чернівці: Наші книги, 2010. С. 46-55.
3. Гай Юлій Цезар. Нотатки про війну з галлами: з додатком Авла Гірція. Львів: Апріорі, 2021. 248 с.
4. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. Київ: Політвидав, 1981. С. 113-135.
5. Історія західноєвропейського середньовіччя. Хрестоматія / Упор. М. О. Рудь. Київ: Либідь, 2005. С. 5-36.
6. Каванья А. Германські народи. *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани* / За ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2018. С. 59–62.
7. Крижанівська О. О., Крижанівський О. П. Історія Середніх віків. Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя. К.: Либідь, 2004. С. 44-50.

8. Мончинська М. Велике переселення народів. Історія неспокої-ної епохи IV та V століть: Курс лекцій. Київ: Софія-А, 2009. С. 21-31.
9. Овсінський Ю. Стародавні германці. Нашестя гунів. *Medium aevum: Середні віки* / за ред. Л. В. Войтовича. Львів: Тріада Плюс, 2010. С. 35-45.
10. Публій Корнелій Тацит. Анналі. Київ: Український письменник, 2013. 700 с.
11. Історія середніх віків. Практикум. Частина I: навч. посібник / Упор.: В. В. Гордієнко, Г. М. Гордієнко, І. І. Кривошея. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. С. 28-59.
12. Le Goff J. Medieval Civilization. Oxford & Cambridge: Blackwell, 1988. P. 3-55.
13. Lot F. The end of the ancient world. London: Routledge, 1996. P. 187-200.
14. Boissonnade P. Life and work in Medieval Europe. London and New York: Routledge, 2005. P. 1-13.
15. James E. Europe's Barbarians, AD 200–600. London and New York: Routledge, 2009. 344 p.
16. Chronicles of the Barbarians. Firsthand Accounts of Pillage and Conquest, from the Ancient World to the Fall of Constantinople / Ed. by David Willis McCullough. New York: History Book Club, 1998. P. 72-98.
17. Goffart W. Rome, Constantinople, and the Barbarians. *Warfare in the Dark Ages* / Ed. by John France and Kelly DeVries. London-New York: Routledge, 2017. P. 2-32.
18. Thompson E. A. Early Germanic warfare. *Warfare in the Dark Ages* / Ed. by John France and Kelly DeVries. London-New York: Routledge, 2017. P. 120-146.
19. Todd M. The Germanic peoples and Germanic society. *The Cambridge Ancient history*. Second edition. Vol. XII. The Crisis of Empire, A.D. 193–337. Cambridge: University press, 2008. P. 440-460.
20. Todd M. The Germanic peoples. *The Cambridge Ancient history*. Second edition. Vol. XIII. The Late Empire, A.D. 337-425. Cambridge: University press, 2008. P. 461-486.

Додаткова:

1. Казакевич Г. Кельти: традиційна культура та соціальні інститути. Київ: Фітосоціоцентр, 2006. 260 с.
2. Казакевич Г. Стародавні кельти: історична реальність чи історіографічна конструкція? *Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць*. Вип. 23. Київ, 2007. С. 142-148.
3. Петренко Д. Причини, характер та зміст процесу «Великого переселення народів» у I–IV ст. н. е. на теренах Європи. *Człowiek w historii vs historia człowieka. Monografia zbiorowa*. Warszawa-Paryż, 2021. С. 22-32.
4. Петренко О. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 396 с.
5. Рейда Р. До питання про суспільно-політичний розвиток варварського населення Північного Причорномор'я напередодні «готських війн». *Магістеріум*. 2007. Випуск 27. Археологічні студії С. 58-64.
6. Рейда Р. До питання про суспільно-політичний розвиток варварського населення Північного Причорномор'я напередодні «готських війн». *Магістеріум*. 2007. Випуск 27. Археологічні студії С. 58-64.
7. Рейда Р. Про суспільно-політичний устрій германських племен на території України у першій половині I тис. н.е. *Магістеріум*. 2005. Вип. 20. С. 77-83.
8. Рейда Р. Про суспільно-політичний устрій германських племен на території України у першій половині I тис. н.е. *Магістеріум*. 2005. Вип. 20. С. 77-83.
9. Рейда Р. Чіфдом як етап суспільно-політичного розвитку варварів Південно-Східної Європи напередодні «готських» війн. *Волинські історичні записки*. 2009. № 2. http://eprints.zu.edu.ua/4860/1/Reida_2.pdf
10. Рейда Р. Чіфдом як етап суспільно-політичного розвитку варварів Південно-Східної Європи напередодні «готських» війн. *Волинські історичні записки*. 2009. № 2. http://eprints.zu.edu.ua/4860/1/Reida_2.pdf
11. Сандуляк І. Історичні погляди Публія Корнелія Тацита. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2013. Т. 1 (35). С. 52-64; Т. 2 (36). С. 71-85.

12. Сюсько К. Вихід германців на політичну арену Європи. *Carpatika-Карпатика*. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. Вип. 34: Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. С. 112-131.
13. Тарасюк Я. Германська війна Александра Севера. *Laurea III. Античний мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева*. Харків: ООО «НТМТ», 2019. С. 83-86.
14. Холодюк Т. Германські племена та їх взаємовідносини з Римською імперією в I-II ст. н.е. *Carpatica – Карпатика*. Ужгород: УжНУ, 2001. № Вип. 13: Давня історія України і суміжних регіонів. С. 176-183.
15. Хоменко Т. Мовна картина світу давніх германців: образ воїна. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Випуск 46. Т. 2. Серія: Філологія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 173-176.
16. Aguilera-Barchet B. From the Germanic Tribes to Kingdoms. *A History of Western Public Law. Between Nation and State*. Berlin: Springer, 2015. P. 93-119.
17. Creer T. Ethnography in Caesar's Gallic war and its implications for composition. *The Classical Quarterly*. 2019. Vol. 69, Iss. 1. P. 246-263.
18. Dopsch A. The Economic and Social Foundations of European Civilization : Harcourt, Brace and Company, 1937. P. 48-92.
19. Feist S. The Origin of the Germanic Languages and the Indo-Europeanising of North Europe. *Language*. 1932. Vol. 8, No. 4. P. 245-254.
20. Glassman R. The Origins of Democracy in Tribes, City-States and Nation-States. Vol. I. New York: Springer, 2017. P. 1224-1320.
21. Goffart W. Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006. 372 p.
22. Halsall G. Barbarian migrations and the Roman West, 376–568. Cambridge: University press, 2008. P. 118-131.
23. Halsall G. The Barbarian invasions. *The new Cambridge Medieval history*. Vol. 1 c. 500 – c.700. Cambridge: University Press, 2008. P. 35-55.
24. Heather P. Foedera and Foederati of the Fourth Century. *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity*. Leiden-Boston: Brill, 1997. P. 57-74.

25. Heather P. The Fall of the Roman Empire. A New History of Rome and the Barbarians. Oxford: University press, 2007. P. 45-99.
26. Luccardo S. Old Names, New Peoples: Listing Ethnonyms in Late Antiquity. Leiden-Boston: Brill, 2024. 437 p.
27. Liebeschuetz W. East and West in Late Antiquity: Invasion, Settlement, Ethnogenesis and Conflicts of Religion. Leiden: Brill, 2015. P. 85-100.
28. Luce T. J., Woodman A. J. Tacitus and the Tacitean Tradition. Princeton University Press, 1993. 352 p.
29. Olcott M. Tacitus on the ancient amber-gatherers: A re-evaluation of Germania. *Journal of Baltic Studies*. 1985. Vol. 16. P. 302-315.
30. Pohl W. Introduction: The Empire and the Integration of Barbarians. *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity*. Leiden-Boston: Brill, 1997. P. 1-11.
31. Pohl W., Wood I. N., Reimitz H. The transformation of frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians. Leiden: Brill, 2001. 301 p.
32. Polomé E. Germanic in early roman times. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1996. P. 137-148.
33. Reynolds S. Our Forefathers? Tribes, Peoples, and Nations in the Historiography of the Age of Migrations. *After Rome's Fall. Narrators and Sources of Early Medieval History*. Toronto: niversity of Toronto Press, 1998. P. 17-36.
34. Rives J. Structure and history in the Germania of Tacitus. *Vertis in usum. Studies in Honor of Edward Courtney*. Leipzig: De Gruyter, 2002. P. 164-173.
35. Sallmann K. Reserved for Eternal Punishment: The Elder Pliny's View of Free Germania (HN. 16.1-6). *The American Journal of Philology*. 1987. Vol. 108, No. 1. P. 108-128.
36. Schmidt K. The Celts and the Ethnogenesis of the Germanic People. *Historische Sprachforschung / Historical Linguistics*. 1991. 104. Bd., 1. H. P. 129-152.
37. Speidel M. Warrior Styles from Trajan's Column to Icelandic Sagas. London: Routledge, 2004. 328 p.
38. Steinacher R. Germania and the Germani – where are we now? *Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*. 2023, 100. 1.-2. Halbband. P. 291-312.
39. Steuer H. Warrior Bands, War Lords, and the Birth of Tribes and States in the First Millennium AD in Middle Europe. *Warfare and*

- society. *Archaeological and Social Anthropological Perspectives*. Aarhus: Aarhus University Press, 2006. P. 227-236.
40. Tan Z. Subversive Geography in Tacitus' «Germania». *The Journal of Roman Studies*. 2014. Vol. 104. P. 181-204.
 41. Thompson E. Early Germanic Warfare. *Past and Present*. 1958. Vol. 14. P. 2-29.
 42. Todd M. The Early Germans. Oxford: Blackwell Publishing, 2004. 266 p.
 43. Toswell M. J. Quid Tacitus...? The Germania and the Study of Anglo-Saxon England. *Florilegium*. 2010. Vol. 27. P. 27-62.
 44. Wells P. Identities, material culture, and change: 'Celts' and 'Germans' in late-Iron-Age Europe. *Journal of European Archaeology*. 1995. Vol. 3, Iss. 2. P. 169-185.
 45. Wells P. The Ancient Germans. *The Barbarians of Ancient Europe: Realities and Interactions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. P. 211-232.
 46. Wells P. The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples Shaped Roman Europe. Princeton: Princeton University Press, 2021. P. 224-258.
 47. Wirth G. Rome and its Germanic Partners in the Fourth Century. *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity*. Leiden-Boston: Brill, 1997. P. 13-55.
 48. Wolfram H. The Roman Empire and Its Germanic Peoples. Berkeley – Los Angeles – London: University of California press, 1997. 361 p.
 49. Woolf G. Ethnography and the Gods in Tacitus' Germania. *Ancient Ethnography. New Approaches*. London: Bloomsbury, 2013. P. 133-152.
 50. Young A. From Caesar to Tacitus: changes in early Germanic governance circa 50 BC-50 AD. *Public choice*. 2015. Vol. 164. P. 357-378.

Методичні вказівки

Системне вивчення Великого переселення народів дозволяє визначити його як особливий період історичного розвитку, коли на значному історичному обширі (вже не Античність, але ще не Середньовіччя), обмеженому конкретними хронологічними рамками (II-VII ст.) і певною територією (Європа, Азія, Африка), взаємодія варварства і цивілізації досягла своєї найбільш інтенсивної фази.

Результатом цієї взаємодії як наслідку взаємопроникнення і в певному сенсі – взаємознищення римського і варварського світів, стало зародження нового типу цивілізації.

Велике переселення народів як тимчасовий «розрив» між Античністю і Середньовіччям поділяється на три етапи: перший (II-IV ст.), «германський» – охоплює час від Маркоманнських війн (166-180 рр.) до Адріанопольської битви (9 серпня 378 р.); другий (IV-V ст.), «гуннський» – між Адріанопольською битвою і битвою на Каталаунських полях (20 червня 451 р.); третій етап (VI-VII ст.), «слов'янський» – пов'язаний з пересуванням в Східній, Південно-Східній і Центральній Європі слов'янських племен¹.

У широко відомому феномені Великого переселення народів чималу, якщо не вирішальну роль відіграли германці – племена індо-європейської мовної групи, які до I ст. н. е. займали землі між Північним і Балтійським морями, Рейном, Дунаєм, Віслою населяли територію Південної Скандинавії. Дискусійною в дослідницькій літературі залишається проблема походження стародавніх германців. Відсутня однозначна відповідь на питання про етимологію відповідного етноніма.

Як відомо, германці не мали ані свого Гомера, ані Тіта Лівія, ані Прокопія. Усе, що про них відомо дослідникам, переважно належить перу греко-римських істориків, мова творів яких не завжди адекватно передає явища германської дійсності. Перша згадка про германські племена датується 222 р. до н. е. Римляни почали виявляти жвавий інтерес до своїх неспокійних сусідів. Проте, їхні уявлення про германців до появи творів Цезаря й Тацита були надто мізерними. Втім, і ці автори погано розуміли специфіку суспільного устрою та звичаїв германських племен. Вони багато чого сприймали лише крізь призму власної традиції. Відомості про германців у творах римських та ранньосередньовічних авторів відзначалися фрагментарністю, тенденційністю, плутаниною в етнічній термінології.

Тому, звертаючись до їхніх свідчень, необхідно враховувати як особистісне сприйняття греко-римських літераторів та істориків, так і на ідеологічну імперську установку звеличення «римського народу й держави». Крім того, германські племена досить пізно потрапили у поле зору античної писемної традиції. Через це не завжди є можливість зіставити археологічний матеріал з даними означеної традиції. Не зважаючи на те, що германці протягом майже восьми

¹ **Примітка:** походження, розселення, соціальний і господарський устрій слов'янських племен розглядаються в межах курсу «Історія Центрально-Східної Європи в середні віки».

століть перебували на передових рубежах історичних подій, відомості про них не характеризуються бажаною повнотою інформації та глибиною аналітичного проникнення у своєрідність цього етносу. Часто реальні факти перепліталися в текстах з міфами й легендами.

Вивчення давньогерманського суспільства дозволить зрозуміти причини значного впливу на розвиток європейського Середньовіччя традицій суспільного ладу, організації повсякденного життя, ментальних особливостей давніх германців.

Господарство та соціальний устрій германських племен в епоху Великого переселення народів наразі залишаються предметом дискусій науковців, що пояснюється передусім станом і специфікою джерельної бази означеної теми. З даної проблеми потрібно ознайомитися з корпусом джерел, де міститься інформація про особливості господарства, аграрні та суспільні взаємини, систему управління у германців з середини I ст. до н. е. до кінця I ст. н. е. За цей період у повсякденному житті германців відбулись значні трансформації, пов'язані з початком розкладу родової організації. Судити про характер цих змін можна насамперед за даними наративних (розповідних) джерел пізньоримської літературної традиції.

Працюючи з текстами грецьких і римських авторів, у першу чергу необхідно визначити, звідки вони отримали інформацію про давньогерманські племена, з якою метою писали про них, з'ясувати – яким чином їх власний менталітет вплинув на сприйняття повсякденного життя стародавніх германців.

До таких джерел відносяться «Нотатки про галльську війну» Гая Юлія Цезаря (100-44 рр. до н. е.). Цей твір являє собою обробку щорічних воєнних донесень полководця римському сенатові під час завоювання римлянами Галлії. Зіткнення з германцями, які намагалися проникнути в Галлію зі сходу, змусили римського намісника дати свідчення і про них. Описуючи військові боєзіткнення римлян і галлів з германцями, Цезар спирався частково на власні спостереження; стосовно інформації про суспільний устрій і побут германських племен, – то вони ґрунтуються головним чином на розповідях галлів та самих германців. Працюючи з «германськими екскурсами» Цезаря (1-3 розділи книги IV та 21-23 розділи книги VI), необхідно враховувати, що за своїми поглядами римський полководець не завжди об'єктивно оцінював і описував спосіб життя германців, мимоволі спотворюючи певні факти. Одна з головних рис життя германських племен – спільне користування землею (за

родами) і часта зміна ріллі – описана у Цезаря хибно. Однак, «Нотатки про галльську війну» є доволі цінним джерелом, в якому зберігаються досить важливі свідчення про рівень розвитку напівкочових войовничих германських племен. Змальований ним соціальний лад германських племен дає підстави стверджувати, що на той час варвари не знали приватної власності на землю і обробляли її спільно, родовими общинами.

Публій Корнелій Тацит (бл. 54-120 рр. н.е.) – один з найбільших римських істориків епохи Імперії. Будучи намісником римської провінції Бельгіка у 89-93 рр., Тацит вивчив побут германських племен, які жили на кордоні з цією провінцією. Крім того, Тацит слухав розповіді купців та солдатів, які побували за Рейном, а, можливо, – й рабів германського походження, і паралельно знайомився з щомісячними звітами начальників прикордонних залог Рейнського лімесу. Нарешті, Тацит читав працю Плінія Старшого «Германські війни», яка не дійшла до нас, але була добре відома в той час, і за службовим обов'язком добре вивчив карту прирейнських областей, складену Марком Віпсанієм Агриппою, – другим після Цезаря римським воєначальником, який перейшов Рейн. У результаті у Тацита склалися власні уявлення про германський світ, які він виклав у творі «Про походження і місце проживання германців» (бл. 98 р.), або коротко – «Германія». Це – джерело описового характеру. Аналізуючи його, варто пам'ятати, що Тацит застосовував до чужого йому «варварського» світу термінологію римського рабовласницького суспільства. Свідчення Цезаря, Тацита та інших античних авторів, отже – вимагають критичного підходу.

По-перше, описуючи германське суспільство, вони використовували латинську або грецьку лексику, яка склалася в античному суспільстві й не могла точно передати суто германські реалії. По-друге, за останній час дослідниками накопичений новий матеріал, який дозволяє переглянути традиційні уявлення про господарство й землекористування германців, що ґрунтуються на свідченнях писемних джерел.

На занятті передбачається розв'язати такі завдання:

- встановити ступені розвитку господарства в германців (землеробства, скотарства, ремесла, торгівлі тощо) за даними Цезаря і Тацита;
- визначити стадію розвитку родового ладу в германців;
- прослідкувати процес виникнення майнової та соціальної диференціації.

При вивченні питань теми необхідно скласти порівняльну характеристику германців (за Цезарем і Тацитом).

Аналізуючи розвиток господарства у германців, потрібно звернути увагу на природні умови Германії, головні заняття германців, їхні знаряддя праці (Цезар, IV, 13, 19, VI, 21, 22; Тацит. V, VI, XVI, XVII, XXIII; Пліній Старший, XVI, 2-4, 203: XVII. 47; XVIII. 121: XIX, 8). Необхідно також виділити основні галузі господарства, показати – як відбувався поділ праці, чи мала місце торгівля? Особливу увагу при цьому варто приділити системі землеробства і землекористування. Для цього розгляньте як відбувалося наділення германців землею в часи Цезаря і Тацита (I ст. до н.е. – I ст. н.е.), чи дотримувалась при цьому рівноправність членів громади і кому належало право власності на землю? Як змінилася форма громади за даний період часу?

На основі вивчення характеру землеволодіння й землекористування у германців за писемними (Цезар, IV, I; VI, 22: Тацит, V, XXVI) та археологічними джерелами, необхідно визначити особливості права власності в германському суспільстві.

Вивчення еволюції суспільного ладу германців потрібно починати з питання про причини виникнення у них соціальної і майнової диференціації. Необхідно розглянути повідомлення Тацита про родову знать і військову дружину, про взаємини дружинників і вождів, про відносини вождів з іншими одноплемінниками. Доречно також звернути увагу на наступні аспекти: які органи управління були у германців і які їхні функції? Як вони могли вплинути на формування держави? Варто звернути увагу й на кровноспоріднені відносини у стародавніх германців, які були найважливішим чинником їхньої суспільної структури. Заслуговує на увагу і становище жінки в германському суспільстві.

Характеризуючи суспільний устрій германців, потрібно визначити тип громади, рівні й компетенцію органів врядування, повноваження старійшин, вождів та народних зборів, зміст категорій – «вільний» і «раб», «знатний» і «рядовий» (Цезар, VI. 23: Тацит, VII, XI, XIII, XVIII, XXIV-XXVI). Не менш важливо засвоїти сутність воєнної демократії як форми суспільно-політичної організації германців у період розкладу родового ладу.

Важливим завданням в ході роботи над означеною темою – прослідкувати появу майнової та соціальної диференціації у германських племен. Варто так само з'ясувати – чи був змінений в часи Публія Корнелія Тацита старий характер управління, притаманний родовому устрою, визначити перехідний характер давньогерманських владних інституцій.

ТЕМА 2. ГУНСЬКИЙ ЧИННИК У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

1. Характеристика джерел.
2. Поява і розселення гунів на теренах Європи.
3. Військове мистецтво гунів.
4. Причини й передумови гуно-римського військового конфлікту.
5. Перебіг подій та наслідки галльської кампанії 451 р.
6. Італійська кампанія 452 р. і завершення гуно-римської війни.
7. Битва при Недао (454/455 р.) і ліквідація гунського державного утворення.

Тематика рефератів:

1. Археологічні старожитності гунів.
2. Західноримська армія в період військового протистояння з гунами: структура, стратегія і тактичні прийоми.
3. Поширення християнства серед західних гунів.
4. Наслідки гуно-римської війни.

Рекомендовані джерела та література

Основна:

1. Жданович О. Воїни степів. Гуни на території України. Київ: Темпора, 2017. 76 с.
2. Павленко Ю., Смагулов Є. Гуни напередодні їх вторгнення в Європу. *Археологія*. 1993. № 1. С. 34-45.
3. Приходнюк О. М. Гуни та протоболгари в Європі (за історичними та археологічними джерелами). Київ, 1999. 52 с.
4. Яновський Я. Поширення гунської номади на терені Європи у IV-V ст. (I). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2012. Т. 1. С. 272-287.
5. Яновський Я. Поширення гунської номади на терені Європи у IV-V ст. (II). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2012. Т. 2. С. 240-253.
6. Яновський Я. Відображення воєнно-політичної історії західних гунів в античних та ранньосередньовічних джерелах. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2016. Т. 1. С. 26-53.

7. Яновський Я. Італійська кампанія Аттіли і початок занепаду «примарної імперії» (І). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці: Прут, 2013. Т. 1 (35). С. 228-244.
8. Яновський Я. Італійська кампанія Аттіли і початок занепаду «примарної імперії» гунів (ІІ). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2013. Т. 2. С. 262-279.
9. Bums T. The battle of Adrianople: a reconsideration. *Warfare in the Dark Ages* / Ed. by John France and Kelly DeVries. London-New York: Routledge, 2017. P. 165-174.
10. Chronicles of the Barbarians. Firsthand Accounts of Pillage and Conquest, from the Ancient World to the Fall of Constantinople / Ed. by David Willis McCullough. New York: History Book Club, 1998. P. 26-69; 100-206.
11. Halsall G. The Barbarian invasions. *The new Cambridge Medieval history*. Vol. 1 c. 500 – c.700. Cambridge: University Press, 2008. P. 35-55.
12. Heather P. The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe. *Warfare in the Dark Ages* / Ed. by John France and Kelly DeVries. London-New York: Routledge, 2017. P. 67-104.
13. Hughes I. Attila the Hun: Arch-Enemy of Rome. Barnsley: Pen and Sword Military, 2019. 214 p.
14. James E. Europe's Barbarians, AD 200–600. London and New York: Routledge, 2009. 344 p.
15. Jones W. The Image of the Barbarian in Medieval Europe. *Comparative Studies in Society and History: an international quarterly*. 1971. Vol. 13. № 4. P. 376-407.
16. Le Goff J. Medieval Civilization. Oxford & Cambridge: Blackwell, 1988. P. 3-37.
17. Maenchen-Helfen O. The World of the Huns. Studies in Their History and Culture. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2020. 1973. 602 p.
18. Romans, Barbarians, and the transformation of the Roman World. Cultural interaction and the Creation of identity in Late Antiquity / Ed. by Ralph W. Mathisen and Danuta Shanzer. Farnham: Ashgate, 2011. 378 p.
19. Rudi P. Nomadism, horses and Huns. *Warfare in the Dark Ages* / Ed. by John France and Kelly DeVries. London-New York: Routledge, 2017. P. 49-65.
20. The archaeology of Roman Pannonia / Eds.: A. Lengyel, G. T. B. Radan. Kentucky: University Press of Kentucky, Budapest, 1980. 506 p.

Додаткова:

1. Івченко А. Поява гунів у Північному Причорномор'ї. *Археологія*. 2003. № 2. С. 41-47.
2. Лиман С. Озброєння та військова організація армії хунну в епоху правління імператора Моде. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці-Вижниця: Черемош, 2015. Т. 1 (39). С. 57-75.
3. Магомедов Б. Гепіди. Історичні відомості та археологічні реалії. *Археологія*. 2001. № 2. С. 70-76.
4. Мельник В. Король Атанаріх і правовий режим foedus у римсько-готських договірних відносинах. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2024. Т. 35 (74), No 3. С. 7-14.
5. Редіна Є., Росохацький О. До вивчення гунських старожитностей Північно-Західного Причорномор'я. *Археологія*. 1994. № 3. С. 152-155
6. Сюсько К. Готи в історії Європи. *Carpatica – Карпатика*. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. Вип.36. С. 164-190.
7. Сюсько К. Протистояння Риму і готів. *Carpatica – Карпатика*. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2009. № Вип. 38. С. 185-209.
8. Чучко М., Яновський Я. Проблеми етнічної ідентифікації гунів та історичної мотивації гунського нашествия па Європу (II). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2009. Т. 2. С. 52-65.
9. Чучко М., Яновський Я. Проблеми етнічної ідентифікації гунів та історичної мотивації гунського нашествия на Європу (I). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2009. Т. 1. С. 51-65.
10. Чучко М., Яновський Я. Проблеми етнічної ідентифікації гунів та історичної мотивації гунського нашествия на Європу (III). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2010. Т. 1. С. 127-141.
11. Яновський Я. Витоки й причини конфлікту Аттіли з Равенським двором у другій половині 40-х рр. V ст. (I). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2016. Т. 2. С. 55-82.
12. Яновський Я. Витоки й причини конфлікту Аттіли з равенським двором у другій половині 40-х рр. V ст. (II). *Питання*

- стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2017. Т. 1. С. 68-89.
13. Яновський Я. Військо Аттіли й армія Аеція в гуно-римській війні 451-455 рр.: порівняльний аналіз (I). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2017. Т. 2. С. 37-70.
 14. Яновський Я. Військо Аттіли й армія Аеція в гуно-римській війні 451-455 рр.: порівняльний аналіз (II). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2018. Т. 1. С. 70-103.
 15. Яновський Я. Каталауни: гуно-римське протистояння середини V ст. та його наслідки. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2011. Т. 2. С. 265-276.
 16. Яновський Я. Християнізація західних гунів, утворення імперії Аттіли і «готське питання» (I). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2014. Т. 2. С. 110-130.
 17. Яновський Я. Християнізація західних гунів, утворення імперії Аттіли і «готське питання» (II). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2015. Т. 1. С. 86-105.
 18. Яновський Я. Християнізація західних гунів, утворення імперії Аттіли і «готське питання» (III). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2015. Т. 2. С. 78-111.
 19. Boissonnade P. Life and work in Medieval Europe. London and New York: Routledge, 2005. P. 1-32.
 20. Burns T. A History of the Ostrogoths. Indianapolis: Indiana University Press, 1984. 299 p.
 21. Craughwell T. How the Barbarian Invasions Shaped the Modern World. The Vikings, Vandals, Huns, Mongols, Goths, and Tartars who Razed the Old World and formed the New. Beverly: Fair Winds Press, 2008. P. 8-127.
 22. Durant W. The Age of Faith: A History of Medieval Civilization, Christian, Islamic, and Judaic, From Constantine to Dante, A. D. 325-1300. New York: Simon and Schuster, 1950. P. 22-43.
 23. Ellegård A. Who were the Eruli? *Scandia*. 1987. Vol. 57. No 1. P. 5-34.
 24. Geary P. Before France and Germany. The Creation and Transformation of the Merovingian World. New – York Oxford: Oxford University press, 1988. P. 39-76.
 25. Heather P. Empires and Barbarians. The Fall of Rome and the Birth of Europe. Oxford: University press, 2010. P. 1-332.

26. Heather P., Matthews J. The Goths in the Fourth Century. Liverpool: University Press. 1991. 196 p.
27. Pohl W. Kingdoms of the Empire: The Integration of Barbarians in Late Antiquity. Leiden: Brill Academic Pub, 1997. 230 p.
28. Thompson E. The Visigoths in the Time of Ulfila. London: Duckworth, 2008. 185 p.
29. Todd M. Everyday Life of Barbarians. London & New York: B. T. Batsford & G. P. Putnam's Sons, 1972. 184 p.
30. Wallace-Hadrill J. The Barbarian West A.D. 400-1000. New York-Evanston: Harper & Row Publishers, 1962. 157 p.
31. Wiemer H.-U. Theoderic the Great. King of Goths, Ruler of Romans. New Haven & London: Yale University Press, 2023. 635 p.

Методичні вказівки

Метою даного заняття є висвітлення «гунського» етапу доби Великого переселення народів, з'ясування ключових моментів, пов'язаних з розселенням західних гунів на теренах Європи, характеристика військово-політичних взаємин гунів із Західною Римською імперією.

З-поміж значного масиву писемних джерел, беручи до уваги їхнє походження, варто виокремити наступні тексти: грецькі, римські, візантійські, вірменські, сирійські, германські (готські, франкські й скандинавські), а також – англосаксонські. У хронологічному аспекті писемні джерела поділяються на початкові (I ст. до н.е. – III ст. н.е.), пізньоантичні (IV-V ст.) та ранньосередньовічні (VI-XI ст.).

Основний масив джерел, де наявний значний фактологічний матеріал, присвячений появі західних гунів та їхньому розселенню в європейському ареалі, взаєминам з іншими племенами Барбарікуму, війнам і військовому мистецтву, контактам з Римською імперією, соціальній організації, нашествиям і політиці їхніх вождів, зокрема Аттіли, обставинам стрімкого розвитку і занепаду «примарної імперії» гунів, відноситься до періоду IV-VI ст. Він доволі обширний і налічує 50 творів світського (історичного) і церковного змісту. Найбільш інформативними в сенсі кількості та якості фактологічного матеріалу, присвяченого власне західним гунам, і по сьогодні залишаються три класичні тексти тієї епохи – «Римська історія» Амміана Марцелліна (332-397), «Сказання» Пріска Панійського (418-469), «Про походження та діяння гетів» Йордана (485-553). Відповідно, насамперед варто проаналізувати зміст цих опусів, до яких завжди звертаються всі без винятку дослідники гунської тематики.

Розкриваючи друге питання, необхідно враховувати, що час і обставини появи гунів на обширах Європи були не зрозумілі для греко-римських авторів Пізньої Античності: як світські, так і християнські літератори наголошували на раптовості появи цих номадів. Доречно детально проаналізувати зміст основних теорій стосовно етногенезу степових кочівників, що були висловлені науковцями упродовж XIX – XX ст. на основі свідчень писемних джерел. Висвітлюючи процес просування гунів до Європи, потрібно враховувати, що в процесі поступу і завоювань етнічний склад кочової орди постійно змінювався в ході міграційних процесів; вона перманентно абсорбувала різні племена й народи, і тому стосовно неї етнонім «гуни» є умовною, узагальнюючою назвою. Відносно ж гунів як носіїв певної мови, первісної основи цього конгломерату (т.зв. цивілізаційного субстрату), то наразі загально визнаною є точка зору, згідно з якою до них належали прототюркські та протомонгольські (алтайські) племена. Варто також звернути увагу на наявність іноетнічного (зокрема слов'янського) субстрату в антропологічному типі степовиків. Писемні джерела дають можливість окреслити ареал їхнього першопочаткового просування на території Північного і Північно-західного Причорномор'я.

Грунтуючись на писемних та археологічних джерелах необхідно охарактеризувати господарські заняття гунів, з'ясувати, яку роль відігравало кочове скотарство і полювання. Нечисленні археологічні джерела дають можливість говорити про наявність примітивного землеробства.

Розглядаючи соціальну організацію західних гунів варто пам'ятати, що вони на момент появи на європейських теренах перебували на стадії первіснообщинних відносин; у них тривала консолідація і зміцнення домінуючого становища родоплемінної знаті. Особливу увагу доречно звернути на наявність інституту рабства.

У загальних рисах суспільний устрій гунів періоду їхнього перебування у Центральній Європі та Північному Причорномор'ї виглядав наступним чином: споріднені племена об'єднувались у військовий союз, який не завжди зберігав постійний склад; керівництво таким об'єднанням здійснювалось військовим керманичем федерації, якого спочатку обирали (пізніше він владу успадковував), а також очільники окремих племен спільно з радами знаті та народними зборами; вожді й старійшини, які перебували при владі, представляли інтереси не лише родоплемінної верхівки, а й всієї спільноти, оскільки військові походи не тільки сприяли зростанню

їхніх статків і впливу, одночасно нівелюючи розбіжності всередині гунського суспільства за рахунок грабунку залежних племен. Усталеною функцією життя гунського союзу племен стала війна; до війська входили всі боєздатні гуни.

Характеризуючи військове мистецтво кочовиків євразійських степів, необхідно з'ясувати організаційні принципи формування війська, охарактеризувати військово-політичну ієрархію командного складу, проаналізувати зміст військових реформ, проведених Аттілою в період військово-політичної конфронтації з равеннським двором. Окрему увагу потрібно приділити такому питанню як наявність родів військ у західних гунів (легкої та важкої кінноти), з'ясувати роль піхоти на полі бою, специфіку функціонування інженерно-технічної служби.

Характеризуючи гунську зброю варто визначити роль, яку відігравав композитний лук під час бою. Бажано також звернути увагу на сакральне ставлення гунів до цього виду далекобійної зброї. З-поміж озброєння ближнього бою варто охарактеризувати гунський меч, котрий як і лук, крім утилітарної функції, виконував також і ритуальну. Поряд з луком, найважливішим предметом озброєння гунів був аркан, яким вони майстерно володіли.

Номенклатура захисного спорядження номадів не мала значної кількості зразків, що пояснювалось здебільшого наступальною тактикою кочовиків. Разом з тим відомо, що гуни для захисту активно використовували щит. Доречним також буде опис інших елементів комплекту захисних обладунків: шоломів, панцирів, кольчуг та кирас.

Важливою складовою характеристики військового мистецтва західних гунів є аналіз особливостей їхньої стратегії й тактики, які доволі детально описані у літературних джерелах.

Розгляд другого питання варто розпочати з висвітлення приходу до влади Аттіли і створення ним «степової імперії». Необхідно з'ясувати, за яких обставин вся повнота влади виявилась зосередженою в руках Аттіли та його старшого брата Бледи, окреслити межі територій, підвладних кожному з братів. Далі потрібно визначити організаційні засади, інституційні складові та форми управління держави Аттіли, що сформувались у другій половині 30-х рр. V ст.

Серед причин та передумов, які призвели до відкритого гуно-римського конфлікту й війни, варто виокремити головні: припинення у 449 р. виплати імператором Заходу данини Верховному правителю гунів; розкол серед найближчих сусідів гунів – ріпуарських франків, коли, після смерті їхнього креманича Хлодіана (448 р.) старший син

померлого, порушуючи союзницькі зобов'язання перед Равенною, у подальшому орієнтувався на союз із Аттілою, а молодший – з головнокомандувачем римського війська Аецієм (цей факт перетворився на вагому підставу розпочати війну); інцидент, пов'язаний із заручинами, які запропонувала Аттілі рідна сестра імператора, донька Констанція III (співправитель Гонорія з 8 лютого по 2 вересня 421 р.) Юста Грата Гонорія, але вони не відбулись. Ця обставина роздратувала Аттілу з його амбіціями об'єднати під своєю владою варварський та римський світи; недалекоглядна і де в чому провокативна зовнішня політика імператора Заходу стосовно західних гунів у 449-450 рр.; ймовірний підкуп Аттіли правителем вандалів Гейзеріхом (428-477): останній прагнув спрямувати гунів на латинян, з якими у нього були неприязні взаємини через підтримку імператором Валентиніаном III (425-455) вестготів – головних противників Гейзеріха.

Роглядаючи комплекс питань, пов'язаних з Галльською кампанією 451 р., варто почати з того, що головною її особливістю стало намагання керманича гунів реалізувати свої амбітні державотворчі плани: Аттіла переслідував головну стратегічну мету – завоювання та приєднання економічно розвиненої Галлії до власної «імперії»; це, на його думку, дасть змогу упокорити «зухвалий» Равеннський двір і змусити його піти на значні територіальні поступки (без Галлії римський Захід вже нічого б не важив на зовнішньополітичній арені). Водночас мав намір встановити на завойованих землях свою владу, запровадити свої податки (виключно грошові); територія Галлії залишалась найбільш зручним плацдармом для продовження просування у володіння Західної Римської Імперії; також очільник гунів сподівався, що галли й арморіканці, у своїй переважній більшості – ворожі владі римлян, відмовляться захищати ненависну Імперію; він покладався на те, що його підтримають германські племена, тобто, новопоселенці цієї багатой провінції й союзники Імперії – вестготи, франки, бургунди; «Батіг Божий» взяв до уваги зручні шляхи сполучення, щільність, чисельність і високий майновий ценз місцевого галло-римського населення; інтервенцією на територію Галлії Аттіла демонстрував свою військову потугу сусідній Візантії, яка почала гребувати прийнятими перед ним зобов'язаннями (сплачувати данину) після програної війни.

Переможним походом у Галлію, Аттіла сподівався швидко схилити на свій бік слабохарактерного Валентиніана III, уклавши з ним мир на вигідних для себе умовах.

Ключовою подією Галльської кампанії стала битва на Каталаунських полях 15 червня 451 р. Головним наслідком першої в історії «битви народів» став відхід Аттіли за межі Галлії. Водночас репутація і авторитет Аеція як «захисника Риму та Імперії» суттєво похитнулись, хоча формально він був переможцем і з невідомих причин випустив «Батога Божого» з оточення. Самі гуни вперше не виграли таку масштабну битву і всю воєнну кампанію, залишивши багато загиблих на полі бою і навіть частину трофеїв. Крім того, після поразки у згаданій битві частково розвалилась антигунська коаліція варварських племен. При дворі Валентиніана III виникло угруповання, члени якого виступили проти всесильного римського полководця. Мешканці Галлії остаточно перейшли на бік імперських військ. З іншого боку розпочався процес відпадиння низки дрібних етносів й від гунського союзу племен. На завершення необхідно дати відповідь на ключове питання: чому Аецій відмовився від ідеї повного розгрому Аттіли на Каталаунських полях?

Для висвітлення перебігу подій 452 р. варто визначити цілі, якими керувався Аттіла: розгром західноримської армії, котра залишалась для нього небезпечним супротивником; загострення протистояння між Аецієм та Валентиніаном III (така ситуація сприяла поновленню інвазії) давала Аттілі підстави сподіватись на неспроможність римської влади організувати достойний опір, відповідно – існував розрахунок на приниження й капітуляцію супротивника на власній території, захоплення багатих трофеїв, контрибуцію, повернення слави непереможного тактика і стратега.

Визначальний вплив на подальший розвиток справила офіційна зустріч та перемовини гунського лідера з Римським понтифіком Св. Левом I Великим (440-461). У підсумку Аттіла, несподівано для своїх сателітів й воєначальників, відмовився від походу на майже беззахисний Рим. Цілком закономірним є з'ясування причин, що змусили керманича гунів ухвалити це рішення (початок епідемії чуми, масові повстання проти гунів осілого населення й кочових варварських племен у травні 452 р., наступ східноримської армії на Паннонію, погіршення стану самопочуття «Батога Божого».

Подією, що кардинально вплинула на подальший перебіг подій стала раптова смерть Аттіли у березні 453 р. (вона призвела до припинення воєнних дій, падіння авторитету Аеція як політика і полководця) й виходу з-під контролю гунів низки упокорених ними варварських племен, чим скористалися римляни (останні підбурили проти спадкоємців Аттіли гепідів, остготів, скирів, ругів, герулів, свевів). Варто визначити роль гепідів на чолі з королем Ардаріхом (прибл. 410-460 рр.) у розвалі Гунського союзу племен як військової коаліції наприкінці 453 р.

Ключовою подією у гуно-римському протистоянні стала битва при Недао (454/455 р.), або «битва племен», яка завершилась розгромом нащадків Аттіли. Низка подальших подій, зокрема вбивство Аеція за наказом імператора (вересень 454 р.), подальший державний переворот, смерть Валентиніана III (березень 455 р.), смерть узурпатора Петронія Максима і прихід до влади Епархія Авіта за підтримки вестготів, які не призупинили гуно-римське протистояння навіть попри руйнацію «Вічного міста» вандалами Гейзеріха у союзі з аланами в червні 455 р., а навпаки, посилили його. Важливо з'ясувати час і обставини формального завершення гуно-римської війни. Доцільно також простежити як далі розвивалася гуно-римська ворожнеча впродовж 455-465 р., що набула рис імпліцитного протистояння з перманентними загостреннями на дунайських прикордонних територіях.

ТЕМА 3. ГОСПОДАРСТВО ТА СУСПІЛЬНИЙ ЛАД ФРАНКІВ ЗА «САЛІЧНОЮ ПРАВДОЮ»

1. Джерела для вивчення соціально-економічної історії франків VI ст.
2. Держава франків наприкінці V – на початку VI ст.
3. Головні види господарської діяльності франків.
4. Форми власності на землю та землекористування.
5. Майнове та соціальне розшарування у франкському суспільстві.
6. Характеристика роду й громади франків у V-VI ст.

Тематика рефератів:

1. Археологічні джерела з історії франків.
2. Військова справа франкських племен.
3. Еволюція соціальних відносин у західних германських племен з часів Цезаря і Тацита до кодифікації звичаєвого права у салічних франків.
4. Поширення християнства серед франкських племен.

Рекомендовані джерела і література

Основна:

1. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів: в-во УКУ, 200). С. 33-59.
2. Альбероні Дж. Економіка феодального маєтку і сільська синьйорія. *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани.* / За ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2018. С. 221-225.
3. Альбероні Дж. Феодальний лад. *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани* / За ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2018. С. 181-185.
4. Балух В. О., Балух О. В., Коцур В. П. Практикум з історії Середніх віків: навчальний посібник. Чернівці: ТОВ “Видавництво «Наші книги»”, 2011. С. 31–50.
5. Балух В. О., Коцур В. П. Історія середніх віків: У 2-х т. Т. 1. Раннє Середньовіччя: курс лекцій. Чернівці: ТОВ “Видавництво «Наші книги»”, 2009. С. 80-94.
6. Бродель Ф. Ідентичність Франції. Люди і речі. Книга 2. Київ: Вид-во Жупанського, 2014. С. 101-107.
7. Гутів Б. Регулювання цивільних правовідносин за Салічною правдою. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Право.* Ужгород, 2024. Т. 1. Вип. 82. С. 275-280.
8. Історія західноєвропейського середньовіччя. Хрестоматія / Упор. М. О. Рудь. Київ: Либідь, 2005. С. 38-84.
9. Історія середніх віків. Практикум. Частина І: навч. посібник / Упор.: В. В. Гордієнко, Г. М. Гордієнко, І. І. Кривошея. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. С. 60-103.
10. Крижанівська О. О., Крижанівський О. П. Історія Середніх віків: Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя. Курс лекцій. Київ: 2004. С. 64–81.
11. Липитчук О. Історико-правовий огляд джерел права середньовічних франків. *Грааль науки.* 2024. № 35. С. 87-94.
12. Ліхтей І. М. Держава франків. Матеріали до лекції та практичних занять. Ужгород: РІК-У, 2023. 64 с.
13. Метцнер Е. Е. Королівство франків. *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани* / За ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2018. С. 103–106.

14. Мончинська М. Велике переселення народів. Історія неспокої-ної епохи IV та V століть: Курс лекцій. Київ: Софія-А, 2009. С. 184-244.
15. Овсінський Ю. Франкська держава Меровінгів. *Medium aevum: Середні віки* / за ред. Л.В. Войтовича. Львів: Тріада Плюс, 2010. С. 65–77.
16. Практикум з історії середніх віків / укладач Кривонос В. П. Львів: Видавничий центр Львівського державного університету ім. І. Франка, 1999. С. 26–65.
17. Редзюк В., Костенко О., Сіропол В. «Салічна правда» як джерело соціально-правових відносин стародавніх франків під час вивчення історичних та правознавчих дисциплін. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Серія: Історичні науки. 2025. Вип. 69. С. 79-85.
18. Семко Я. С. Історія раннього середньовіччя: документи та матеріали. Одеса: Фенікс, 2021. С. 7-145.
19. Стеценко Н. С. VII титул Салічної правди та його історичне значення. Теорія та практика сучасної юриспруденції: матеріали XIII Всеукр. наук. конф. (25 жовт. 2017 р.). Харків, 2017. С. 114-116.
20. Boissonnade P. Life and work in Medieval Europe. London and New York: Routledge, 2005. P. 14-67.
21. Bothe L. From subordination to integration: Romans in Frankish law. *Transformations of Romanness. Early Medieval Regions and Identities*. Berlin: Degruyter, 2018. P. 345-368.
22. Brombacher C., Hecker D. Agriculture, food and environment during Merovingian times: plant remains from three early medieval sites in northwestern Switzerland. *Vegetation History and Archaeobotany*. 2015. Vol. 24, No. 2. P. 331-342.
23. Charles-Edwards T. Law in the western kingdoms between the fifth and the seventh century. *The Cambridge ancient history*. Vol. XIV. Late Antiquity: Empire and Successors, a.d. 425–600. Cambridge: University press, 2008. P. 260-287.
24. Dopsch A. Agrarian Institutions of the Germanic Kingdoms from the fifth to the ninth century. *The Cambridge economic history of Europe*. Vol. I. The agrarian life of the Middle Ages / Ed. By M. M. Postan. Cambridge: University press, 1966. P. 180-204.
25. Fanning S. Clovis Augustus and Merovingian Imitatio Imperii. *The world of Gregory of Tours* / Ed. by K. Mitchell and I. Wood. Leiden-Boston-Köln: Brill, 2002. P. 321-335.

26. Fouracre P. 'Placita' and the settlement of disputes in later Merovingian Francia. *The Settlement of Disputes in Early Medieval Europe* / Ed. by Wendy Davies and Paul Fouracre. Cambridge: university press, 1992. P. 23-43.
27. Geary P. Before France and Germany. The Creation and Transformation of the Merovingian World. New – York Oxford: Oxford University press, 1988. P. 77-116.
28. Frye D. Transformation and Tradition in the Merovingian Civitas. *Nottingham Medieval Studies*. 1995. Vol. XXXIX. P. 1-11.
29. Hummer H. J. Franks and Alamanni: a discontinuous ethnogenesis. *Franks and Alamanni in the Merovingian period: an ethnographic perspective* / Ed. I. Wood. Woodbridge: The Boydell press, 1998. P. 9-21.
30. James E. Gregory of Tours and the Franks. *After Rome's Fall. Narrators and Sources of Early Medieval History*. Toronto: University of Toronto Press, 1998. P. 51-65.
31. Le Goff J. Medieval Civilization. Oxford & Cambridge: Blackwell, 1988. P. 3-36.
32. Palmer J. Merovingian worlds. Cambridge: University press, 2025. P. 143-172.
33. Périn P. Settlements and cemeteries in Merovingian Gaul. *The world of Gregory of Tours* / Ed. by K. Mitchell and I. Wood. Leiden-Boston-Köln: Brill, 2002. P. 67-98.
34. Rio A. Charters, law codes and formulae. The Franks between theory and practice. Frankland: The Franks and the world of the early middle ages. Manchester University Press, 2012. P. 7-27.
35. Siegmund F. Social Structure and relations. *Franks and Alamanni in the Merovingian period: an ethnographic perspective* / Ed. I. Wood. Woodbridge: The Boydell press, 1998. P. 177-199.
36. The Laws of the Salian Franks. Philadelphia, Penn.: University of Pennsylvania Press, 1991. ix, 256 p.
37. The Oxford Handbook of the Merovingian world / Ed. By Bonnie Effros and Isabel Moreira. Oxford: University press, 2020. P. 583-907.
38. Wallace-Hadrill J. M. The bloodfeud of the Franks. *Bulletin of the John Rylands Library*. 2024. Vol. 41. Iss. 2. P. 459-487.
39. Wood I. Administration, law, and culture in Merovingian Gaul. *From Roman Provinces to Medieval Kingdoms*. London and New York: Routledge, 2006. P. 299-313.

40. Wood I. Defining the Franks. Frankish origins in early medieval historiography. *From Roman Provinces to Medieval Kingdoms*. London and New York: Routledge, 2006. P. 91-98.
41. Wood I. Disputes in late fifth- and sixth-century Gaul: some problems. *The Settlement of Disputes in Early Medieval Europe* / Ed. by Wendy Davies and Paul Fouracre. Cambridge: university press, 1992. P. 7-22.

Додаткова:

1. Домановський А. Монетна реформа франкського короля Теудеберта I (534–547) у контексті франксько-візантійських відносин VI ст. LAUREA IV. Античний світ і Середні віки: Читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадєєва. Харків: «Контраст», 2021. С. 108-112.
2. Ковальова С. Ордалії у правосвідомості варварських народів Європи V-VIII ст. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 41-44.
3. Павлюк А. Франки ранніх меровінгів між рах гомана та рах barbarica. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2012. Вип. 22. С. 135-142.
4. Павлюк А. Франкське та лангобардське військо: організація, озброєння, чисельність. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2014. Вип. 26. С. 152-160.
5. Павлюк А. Франко-лангобардські відносини у період «візантійської реконкісти» в Італії (584–590 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2014. Вип. 25. С. 177-182.
6. Павлюк А. Джерела до вивчення франко-лангобардських військово-політичних відносин (568-774 рр.). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2013. Т. 1. С. 245-260.
7. Петренко Д. Bellum omnium contra omnes: міграційні процеси на європейському просторі в контексті військового протистояння варварського та римського світів. «Z tarczą albo na tarczy»: wojny w historii cywilizacji światowej: *Monografia zbiorowa*. Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra. Warszawa-Paryż 2022. С. 64-69.
8. Шепетяк О. Християнство франків: формування вектору Європейської цивілізації. *Українське релігієзнавство*. 2018. № 86. С. 12-20.

9. Becher M. The Franks: Rome's Heirs in the West. *The Roman Empire in Context: Historical and Comparative Perspectives*. Oxford & Cambridge: Wiley-Blackwell, 2011. P. 177-198.
10. Daly W. Clovis: How Barbaric, How Pagan? *Speculum*. 1994. Vol. 69, No. 3. P. 619-664.
11. Dopsch A. Agrarian Institutions of the Germanic Kingdoms from the fifth to the ninth century. *The Cambridge economic history of Europe. Vol. I: The agrarian life of the Middle Ages* / Ed. by M. M. Postan. Cambridge: At the University Press, 1966. P. 180-204.
12. Dopsch A. The Economic and Social Foundations of European Civilization. Harcourt, Brace and Company, 1937. P. 94-164.
13. Durant W. The Age of Faith: A History of Medieval Civilization, Christian, Islamic, and Judaic, From Constantine to Dante, A. D. 325-1300. New York: Simon and Schuster, 1950. P. 85-95.
14. Goetz H.-W. Gens, Kings and Kingdoms: The Franks. *Regna and Gentes: The Relationship Between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Leiden: Brill, 2003. P.307-344.
15. Gutsmedl-Schümann D. Individual lifeworlds and social structured societies in Merovingian settlements of the Munich Gravel Plain. *The Farm as a Social Arena*. Münster; New York, 2016. P. 105-125.
16. Gvelesiani I. Some Facts from the History of the Franks: Migration, Language, and Relations with Britain. *The Origin of the Trust. A Comparative Linguistics and Law Perspective*. Berlin: Springer, 2024. P. 73-86.
17. Halsall G. Barbarian migrations and the Roman West, 376–568. Cambridge: University press, 2008. P. 399-405.
18. Halsall G. Cemeteries and Society in Merovingian Gaul. *Selected Studies in History and Archaeology 1992–2009*. Leiden – Boston: Brill, 2010. 417 p.
19. Halsall G. Settlement and social organization the Merovingian region of Metz. Cambridge: University press, 1995. 306 p.
20. Halsall G. Villas, territories and communities in Merovingian Northern Gaul. *People and Space in the Middle ages*. Turnhout: Brepols, 2006. P. 209-231.
21. James E. The Franks. Cambridge: Basil Blackwell, 1988. 265 p.
22. Lot F. The end of the ancient world. London: Routledge, 1996. P. 346-370.

23. McKenzie A. Model Rulers and Royal Misers: Public Morality among the Merovingian Aristocracy. *Poverty and Prosperity in the Middle Ages and the Renaissance*. Turnhout: Brepols, 2012. P. 1-24.
24. Murray A. From Roman to Frankish Gaul: 'Centenarii' and 'Centenae' in the dministration of the Merovingian Kingdom. *Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought, and Religion*. 1988. Vol. 44. P. 59-100.
25. Padoa-Schioppa A. A history of law in Europe. From the Early Middle Ages to the Twentieth Century. Cambridge: University press, 2017. P. 24-37.
26. Palmer J. Merovingian worlds. Cambridge: University press, 2025. 296 p.
27. Périn P. The Origin of the Village in Early Medieval Gaul. *Landscapes of change. Rural evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. London: Routledge, 2004. P. 255-278.
28. Rio A. Legal Practice and the Written Word in the Early Middle Ages. Frankish Formulae, c. 500–1000. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 299 p.
29. Rio A. The Formularies of Angers and Markulf: Two Merovingian legal handbooks. Liverpool: Liverpool University Press, 2008. 310 p.
30. Seyid V. The formation of the Frankish period and its influence on the field of onomastics. *European Journal of Applied Linguistics Studies*. 2024. Vol. 7, № 2. P. 118-126.
31. Steuer H. Archaeology and History: Proposals on the Social Structure of the Merovingian Kingdom. *The Birth of Europe: archaeology and social development in the first millennium A.D.* / Ed. by Klavs Randsborg. Roma: L'erma di Bretschneider, 1989. P. 100-122.
32. Taylor C. The Salic Law, French Queenship, and the Defense of Women in the Late Middle Ages. *French Historical Studies*. 2006. Vol. 29. No. 4. P. 543-564.
33. The Laws of the Salian Franks. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991. 266 p.
34. Van Dam R. Merovingian Gaul and the Frankish conquests. *The new Cambridge Medieval history*. Vol. 1 c. 500 – c.700. Cambridge: University Press, 2008. P. 193-231.
35. Verlinden Ch. Frankish Colonization: A New Approach. *Transactions of the Royal Historical Society*. 1954. Vol. 4. P. 1-17.
36. Wormald P. The leges barbarorum: law and ethnicity in the post-roman West. *Regna and Gentes: The Relationship Between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Leiden: Brill, 2003. P. 21-53.

Методичні вказівки

Головна мета заняття – прослідкувати на прикладі франків ті прогресивні зміни, які відбулися в германському суспільстві з часів Тацита до початку VI ст., і визначити ступінь історичного розвитку салічних франків у момент розселення їх на римській території.

Головним джерелом для вивчення соціально-економічного устрою франків є кодекс норм звичаєвого права, відомий в історичній науці під назвою «Салічна правда» (507-511 рр.). Збірка юридичних норм складена латиною із вкрапленням окремих германських термінів, але на відміну від них вона майже не зазнала впливу римських законів і надто стисло повідомляє про самих римлян. Останні існують ніби на периферії того світу, де живе законодавець і не відіграють у ньому помітної ролі. Джерело відобразило архаїчні порядки, що існували у франків до того, як вони підкорили Галлію і опинилися в регулярному контакті з її жителями. Проте, оскільки в момент запису звичаїв відбувається відбір тих норм, які законодавець вважає найбільш важливими та адекватними, а іноді й їх модифікація, – «Салічна правда» зафіксувала також деякі нові суспільні реалії.

Юридичний компендіум описує конкретні судові випадки (казуси), які, в результаті багаторазових повторів, перетворилися на судовий звичай. Разом з тим, саме ця конкретність, детальний опис різних сторін повсякденного життя франків надають творові найбільшої наукової привабливості історичного джерела.

Вивчення тексту збірника законів судейника пов'язане з багатьма труднощами. У першу чергу варто звернути увагу на те, що він написаний спотвореною латиною (т. зв. вульгатою) і містить у ранніх редакціях велику кількість франкських термінів. Необхідно враховувати: структура «Правди» хаотична, перелік злочинів та проступків, штрафів і вергельдів, що за них передбачаються, позбавлений послідовності. Під час роботи потрібно виписати і згрупувати титули і параграфи, що стосуються питання, яке розглядається, і доповнюють один одного. Оскільки це юридична пам'ятка, – то чимало сторін життя й діяльності франків не одержали в ній свого висвітлення. У ряді випадків корисно зіставити титули, де один і той самий термін має різний зміст: наприклад, встановити, де термін «вілла» означає село, а де – будинок члена громади.

«Ріпуарська Правда» складена в області проживання ріпуарських франків, які мешкали на берегах Рейну. Початок кодифікації більшістю дослідників відноситься до VI ст. Текст її не являє собою

єдиного джерела, а складається з декількох розрізнених частин, хоча й зведених до загальної нумерації. Можна виділити за своєрідністю групи титулів або глав «Ріпуарської Правди»: I-XXXI титули, що є оригінальним для даного закону переліком покарань (головним чином за вбивство і каліцтво). Тут зовсім не прослідковується впливу «Салічної Правди».

Що стосується наступних титулів (XXXII-LXIV), то в них, навпаки, різко відчувається вплив «Салічної Правди». співпадають і назви титулів, і побудова самої статі, а в низці випадків – сума штрафу. До прикладу в обох законах є титули: «Про виклик на суд», «Про викрадення вільних», «Про огорожу», «Про вбивство людини тваринами», «Про свідків», «Про рахінбургів», «Про алоди» і т.п.

«Алеманнська Правда» виникла в області верхнього Рейну, де проживало плем'я алеманнів, на початку VIII ст. – за герцога Лантфріда I (709-730 рр.). У цьому кодексі значною мірою спостерігається вплив Церкви і церковного землеволодіння. У середній частині її (в титулах XXIII–XLIII) наявна владна регламентаційна домінанта феодальної знаті – герцогів. Ця частина містить навіть таку назву: «Про герцога і справи його». Вплив «*Pactus Alamannorum*» найбільше позначився на останній частині «Алеманнської правди», де є згадка про народ, його справи і заняття, про соціальні відносини та угруповання.

Для доповнення даних «варварських правд» варто звернутися й до інших джерел, які дозволяють глибше дослідити процеси, що розпочалися в період складання цього збірника. З-поміж них рекомендується виділити у першу чергу законодавство меровінгських королів, а також – грамоти, формули, картулярії, хроніки й аннали.

Висвітлення другого питання необхідно розпочати з визначення етноніма «франк», з'ясувати обставини, за яких група західно-германських племен опинилася в межах Римської імперії у 242 р. н.е., окреслити територію їхнього початкового розселення. Варто також звернути увагу на характер їхньої військової організації та роль військових вождів, яку вони відігравали у тогочасному суспільстві. На особливу увагу заслуговує військово-політична діяльність правителя салічних франків Хлодвіга (481–511), який об'єднав під своєю зверхністю салічних та ріпуарських франків й став засновником першої правлячої династії – Меровінгів. Закономірним є аналіз значення назви цієї династії.

Характеризуючи статус Хлодвіга як франкського короля, необхідно звернути увагу на епізод з «суассонською чашею», описаний Григорієм Турським в «Історії франків». Цей факт вказує на

перехід франків від військової демократії до монархії. Також потрібно пояснити з якою метою Хлодвіг прийняв християнство у 498 р.; крім того з'ясувати, яке значення цей акт мав для подальшого зміцнення одноосібної влади франкського правителя.

Необхідно з'ясувати, в чому проявився франко-римський синтез у процесі складання франкської державності, окреслити характерні риси внутрішньої та зовнішньої політики перших Меровінгів, а саме: процес християнізації франкських племен та його подальший вплив на суспільно-політичний розвиток королівства; проаналізувати взаємини Хлодвіга з римськими імператорами, внутрішньо та зовнішньополітичну діяльність його наступників.

На основі тексту «Салічної Правди» так само потрібно проаналізувати й охарактеризувати господарську діяльність франків; простежити, в чому полягав прогрес у сфері аграрної економіки порівняно з рівнем, досягнутим стародавніми германцями в епоху Тацита; визначити, чи з'явилися якісь нові галузі господарства; висвітлити, якими сільськогосподарськими знаряддями користувалися франки при обробці землі тощо (титул II, §1,5, 11, 14, 16; III, §1, 3, 5, 6; IV, §1-4; V, §1,2; VII, §4; VIII, §4; IX, §1, 2, 4,5; X. §2; XIV, §6; XVI, §3, 4; XXII, §1; XXVII, §1, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 16, 20, 21, 24, 25; XXXIV, §2; XXXV §6; XXXVIII, §1, 3).

Одне з найскладніших питань теми заняття – характер землекористування у франків. Саме воно визначало їхні суспільні відносини. Щоб з'ясувати форми власності на землю та їхню еволюцію, потрібно розглянути роль громади в регулюванні поземельних стосунків, характер користування орними землями, пасовиськами, луками та лісами (титул IX, §1, 2, 4, 5; XXVII, §5-8, 10, 13, 18, 24, 25; XXXIV, §1-3; LIX, §5), а також – потрібно прослідкувати зміни в характері землекористування з часів Тацита.

Не менш важливо з'ясувати, з одного боку, обсяг прав окремих членів громади на користування орною землею, угіддями, з іншого – визначити права громади, і виявити таким чином основні етапи еволюції форм власності на ріллю та землекористування. Важливу стадію цієї еволюції відображає король едикт Хільперіка (друга половина VI ст.). Її кінцевим моментом стало оформлення наприкінці VI – на початку VII ст. пізнього земельного алоду.

Проблема виникнення повного алоду безпосередньо пов'язана з питанням стосовно перетворення землеробської громади на сусідську (марку). Для того, щоб дати їй характеристику потрібно дослідити:

титули «Правди» про можливість поселення в селі прийшлих людей (XLV, §1-3), про наявність великої сім'ї, початок її розпаду (XLIV, §1, 4-10; LIX, §1); з'ясувати, як з народних судових зборів виокремилась постійна судова установа суд рахінбургів; встановити співвідношення королівської влади та влади громади (I §1; XIV, §4; XLV; XLVI; LVI; LVII).

«Салічна правда» дозволяє дослідити й висвітлити проблему майнової та соціальної диференціації франкського суспільства. Для того, щоб описати соціальну організацію франкського суспільства, доречно розглянути становище окремих його прошарків, а також – статус різних верств підкореного галло-римського населення. Шкала вергельдів досить точно відображає становище представників цих верств у соціумі. Тому важливо з'ясувати причини диференціації всередині громади, характер їхньої індивідуальної власності й на рухоме майно, визначити роль та місце окремих прошарків франкського загалу у політичному житті (II, §14; IV, §4; X; XIII, §7-9; XIV, §1-3; XX; XXXII; XXXV, §1-6; XXXIX; XL, §1, 3, 5, 11; XLVII, §1; LIV, §1-3; LXIII). Вивчаючи становище літів, варто з'ясувати – що зближувало їх з рабами, а що – з вільними франками; нарешті, потрібно визначити особливості рабського стану у франків порівняно з античним рабством (X, §2; XIII, §7-9; XXVI. §1-2; XXXV, §1,4; XL, §1, 3, 5; L, §1-2).

При всій важливості роду як соціального організму, сфера його регламентаційних компетенцій суттєво відрізнялася від сфери аналогічних функцій громади. Зазвичай, члени роду жили переважно по сусідству. Однак, поселення франків склалися з домогосподарств, що належали людям з різних родів і навіть різних етнічних груп. Тому, наявність роду як такого не може служити доконаним свідченням існування у франків протягом V-VI ст. родоплемінної громади, хоча й на стадії розкладу. Необхідно враховувати той факт, що сільська громада формувалася у них не стільки внаслідок розкладання роду, скільки в результаті ускладнення господарських та соціальних відносин, що склалися в процесі виникнення поселення і його інтеграції в сотню і округ (пагус).

Аналіз вказаних проблем і з'ясування суті процесів, котрі відбувалися у франкському суспільстві наприкінці V-VI ст., дозволить зрозуміти особливості генези феодального ладу в державі франків доби Раннього Середньовіччя.

ТЕМА 4. УТВОРЕННЯ ФЕОДАЛЬНО ЗАЛЕЖНОГО СЕЛЯНСТВА У ФРАНКСЬКІЙ ДЕРЖАВІ VI – IX СТ.

1. Характеристика джерел.
2. Повний аллод як передумова перетворення вільних общинників у залежних селян.
3. Причини збідніння частини сільських жителів.
4. Шляхи та способи втрати селянами права власності на землю і втягування їх у залежність.
5. Політика державної влади стосовно селянства в епоху Каролінгів та її результати.
6. Імунітет як важливий засіб позаекономічного примусу.

Тематика рефератів:

1. Образ селянина в ранньосередньовічних писемних джерелах.
2. Еволюція землеволодіння у Франкському королівстві VI-IX ст.
3. Генеза і зміст франкського імунітету.

Рекомендовані джерела і література

Основна:

1. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів: Вид-во Українського католицького ун-ту, 2002. С. 33–59.
2. Альбероні Дж. Економіка феодального маєтку і сільська синьйорія. *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани.* / За ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2018. С. 221-225.
3. Альбероні Дж. Феодальний лад. *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани* / За ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2018. С. 181-185.
4. Балух В. О., Балух О. В., Коцур В. П. Практикум з історії Середніх віків: навчальний посібник. Чернівці: ТОВ “Видавництво «Наші книги»”, 2011. С. 63-78.
5. Балух В. О., Коцур В. П. Історія середніх віків: У 2-х т. Т. 1. Раннє Середньовіччя: курс лекцій. Чернівці: ТОВ “Видавництво «Наші книги»”, 2009. С. 91-99.
6. Блок М. Феодальне суспільство. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2001. С. 252-280.

7. Бродель Ф. Ідентичність Франції. Люди і речі. Книга 2. Київ: Вид-во Жупанського, 2014. С. 107-121.
8. Гутів Б. Регулювання цивільних правовідносин за Салічною правдою. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Право*. Ужгород, 2024. Т. 1. Вип. 82. С. 275-280.
9. Історія середніх віків. Практикум. Частина І: навч. посібник / В. В. Гордієнко, Г. М. Гордієнко, І. І. Кривошея. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. С. 113-127.
10. Крижанівська О. О., Крижанівський О. П. Історія Середніх віків: Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя. Курс лекцій. Київ: 2004. С. 72-81.
11. Ліхтей І. М. Держава франків. Матеріали до лекції та практичних занять. Ужгород: РІК-У, 64 с.
12. Frye D. Transformation and Tradition in the Merovingian Civitas. *Nottingham Medieval Studies*. 1995. XXXIX. P. 1-11.
13. Kasten B. Precarial Contracts Between Members of Different Social Groups. *Norms of Dependency in Late Antique and Early Medieval Societies*. Contextualising Roman Legal Terminology. Berlin: Degruyter, 2025. P. 231-240.
14. Nelson J. The Frankish World, 750-900. London: Bloomsbury Academic, 1992. 256 p.
15. Pirenne H. Economic and Social History of Medieval Europe. New York: A Harvest Book, 1956. P. 57-65.
16. Pounds N. J. G. An economic history of medieval Europe. New York-London: Routledge, 1994. 536 p.
17. Pryor J. The historical foundations of a feudal mode of production. *Feudalism: comparative studies*. 1985. Vol. 2. P. 68-86.
18. The Oxford Handbook of the Merovingian world / Ed. By Bonnie Effros and Isabel Moreira. Oxford: University press, 2020. P. 583-907.
19. Wickham C. Problems of Comparing Rural Societies in Early Medieval Western Europe. *Transactions of the Royal Historical Society*. 1992. Vol. 2. P. 221-246.
20. Wood I. The Merovingian Kingdoms 450-751. New York – London: Routledge, 1995. P. 203-220.

Додаткова:

1. Bachrach D. The Foundations of Royal Power in Early Medieval Germany. Material Resources and Governmental Administration in Carolingian Successor State. Woodbridge: The Boydell Press, 2022. P. 27-66.
2. Banaji J. Aristocracies, Peasantries and the Framing of the Early Middle Ages. *Journal of Agrarian Change*. 2009. Vol. 9. No. 1. P. 59-91.
3. Crabtree P. Agricultural innovation and socio-economic change in early medieval Europe: evidence from Britain and France. *World Archaeology*. 2010. Vol. 42:1. P. 122-136.
4. Dopsch A. Agrarian Institutions of the Germanic Kingdoms from the fifth to the ninth century. *The Cambridge economic history of Europe. Vol. I: The agrarian life of the Middle Ages* / Ed. by M. M. Postan. Cambridge: At the University Press, 1966. P. 180-204.
5. Dopsch A. The economic and social foundations of European Civilization. New York: Harcourt, Brace and company, 1937. P. 283-302.
6. Duby J. Rural Economy and Country Life in the Medieval West. Columbia: University of South Carolina Press, 1990. P. 3-58.
7. Fouracre P. Eternal light and earthly needs: practical aspects of the development of Frankish immunities. *Property and power in the Early Middle Ages* / Ed. by Wendy Davies and Paul Fouracre. Cambridge: University press, 1995. P. 53-81.
8. Ganshof F. L. Feudalism. London – New York – Toronto: Longmans, Green and C^o, 1952. P. 16-62.
9. Geary P. Before France and Germany. The Creation and Transformation of the Merovingian World. Oxford: Oxford University Press, 1988. P. 39-116.
10. Goffart W. Merovingian polyptychs reflections on two recent publications. *Francia*. 1981. Vol. 9. P. 57-77.
11. Goffart W. Old and New in Merovingian Taxation. *Past & Present*. 1982. No. 96. P. 3-21.
12. Goldberg E. In the Manner of the Franks. Hunting, Kingship, and Masculinity in Early Medieval Europe. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2020. P. 166-189.
13. Halsall G. Villas, Territories and Communities in Merovingian Northern Gaul. *People and Space in the Middle Ages, 300-1300*. Turnhout: Brepols Publishers, 2006. P. 209-231.

14. Loveluck C. Northwest Europe in the Early Middle Ages, c. AD 600-1150. *A Comparative Archaeology*. Cambridge: University press, 2013. P. 33-212.
15. McCormick M. New Light on the «Dark Ages»: How the Slave Trade Fuelled the Carolingian Economy. *Past & Present*. 2002. No. 177. P. 17-54.
16. Padoa-Schioppa A. A history of law in Europe. From the Early Middle Ages to the Twentieth Century. Cambridge: University press, 2017. P. 38-53.
17. Reframing the Feudal Revolution. *Political and Social Transformation Between Marne and Moselle, c.800 – c.1100* / Ed. By Ch. West. Cambridge: University press, 2013. 307 p.
18. Ross S. The Merovingian nobleman's home: castle or villa? *Journal of Medieval History*. 1987. Vol. 13. P. 287-315.
19. Sarris P. Introduction: Aristocrats, Peasants and the Transformation of Rural Society, c.400–800. *Journal of Agrarian Change*. 2009. Vol. 9, No. 1. P. 3-22.
20. Sarris P. The Origins of the Manorial Economy: New Insights from Late Antiquity. *The English Historical Review*. 2004. Vol. 119, No. 481. P. 279-311.
21. Wickham C. Problems of Comparing Rural Societies in Early Medieval Western Europe. *Transactions of the Royal Historical Society*. 1992. Vol. 2. P. 221-246.
22. Wickham C. The Other Transition: From the Ancient World to Feudalism. *Past & Present*. 1984. No. 103. P. 3-36.
23. Wood I. The Christian Economy of the Early Medieval West: Towards a Temple Society. New York: Punctum Books. 2022. 240 p.
24. Wood I. Teutsind, Witlaic and the history of Merovingian pecaria. *Property and power in the Early Middle Ages* / Ed. by Wendy Davies and Paul Fouracre. Cambridge: University press, 1995. P. 31-52.
25. Young A. The political economy of feudalism in medieval Europe. *Constitutional Political Economy*. 2021. Vol. 32 (1). P. 127-143.

Методичні вказівки

Проблема становлення феодальних відносин у Франкській державі становить значний теоретичний інтерес. Саме тут, на основі синтезу двох типів господарсько-соціального устрою, що перебували у стані глибокої кризи – рабовласницького ладу (в колишній римській провінції Галлії) та родо-племінних відносин (у завойовників Галлії – франків), – поступово сформувався класичний тип феодалізму.

Процес феодалізації почався у франків у VII ст., коли перетворення земельних наділів вільних общинників на їх приватну власність – алоди, уможливило відчуження цих алодів. При вивченні теми необхідно з'ясувати: які причини змушували селян вступати у поземельні угоди; яким чином останні призводили до втрати права власності на землю і перетворення алода у тяглове володіння; чому і як вільний франк потрапляв у кабалу, яка роль прямого насильства в цьому процесі.

Вивчення виокремлених явищ проводиться на підставі документальних та законодавчих джерел: перші представлені грамотами, формулами, картуляріями, другі – дипломами й капітуляріями франкських королів.

Грамоти – це записи, що реєструють певні угоди: прекарні, дарчі, заставні, купівлі-продажу землі, кабальні, комендаційні, дарування королями земель і привілеїв тощо. До нас вони дійшли переважно у копіях. Найдавніші – датовані VI-VII ст.; у VIII-IX ст. їхня кількість різко зростає.

Формули – зразки грамот, які створювались в королівських канцеляріях, що свідчило про масовий характер укладання у VIII-IX ст. різних угод. При оформленні угоди підбирали відповідну для кожного випадку формулу і заповнювали її конкретними даними (імена, дати, об'єкт і умови угоди). У результаті виникала грамота, котра після її підписання набирала чинності. Формули є цінним джерелом, оскільки в них відображалися типові аграрно-економічні явища. Збереглося кілька збірників формул, які відрізнялися за місцем складання або ім'ям видавця. Найбільш типовими («матричними») були: формули зі збірника Маркульфа (складений близько 700 р. ченцем Маркульфом у Північній Галлії, доповнений і перероблений в кінці VIII ст.); збірка салічних формул Маркеліана (складена близько 770 р., доповнена за Людовика Благочестивого); франкські імперські формули (бл. 830 р.) і т. п.

Картулярії – збірники грамот, їхніх копій, формулярів. Найдавніший з них датується VII ст. – Вестготський. У VII-IX ст. були складені картулярії монастирів: Ключійського (початок IX ст.); Санкт-Галленського (друга половина IX ст.), а також картулярії найбільших абатств – Санського, Сен-Бертенського, Фульдського тощо. Якщо в Меровінзький період вони використовувались здебільшого в межах Галлії, то до середини IX ст. ці компендіуми набувають повсюдного поширення територією імперії.

Капітулярії (від лат. *capitulum* – глава) – так з 770 р. почали називатися укази та постанови франкських королів (за Меровінгів видавалися едикти, декрети, розпорядження). Такої самої форми (поділ тексту на глави) мали інструкції для державних посланців щодо управління королівськими маєтками. Найбільше їх було видано в часи Карла Великого (у 776–790, 803, 805, 810–811 рр.); від часу його врядування збереглося 80 капітуляріїв, присвячених світським і церковним справам, а також державному управлінню.

Розгляд процесу феодалізації необхідно починати з визначення поняття «селянин». Особливу увагу при цьому доречно звернути на проблему «генези середньовічного селянства». На основі аналізу змісту прекарних, престарних, кабальних грамот, закладних формул, крім того – грамот комендації, потрібно з'ясувати майнове становище і соціальний статус сторін, умови укладання угоди, її характер.

Однією з головних рис процесу формування франкського залежного селянства було завершення перетворення общини варварів у територіальну (там, де цей процес ще не завершився), тобто зміни спрямовувались на індивідуальні домогосподарства переважно дрібних сімей, які володіли вільно відчужуваним наділом (його прийнято називати алодом).

Втрата вільними общинниками та іншими категоріями вільного населення Франкської держави особистої свободи була пов'язана, насамперед, зі скасуванням їхнього права на земельну власність – алод. Саме в цьому значною мірою полягає процес «обезземелення» землеробів. Тому, розгляд передумов перетворення вільних общинників на залежних селян варто розпочати з моменту появи у франків алоду. Потрібно згадати, які зміни в характері землекористування вніс едикт короля Хільперика I (бл. 539–584) (§3); з'ясувати, чим відрізняється феодальний алод від капіталістичної приватної власності; які права та обов'язки общинника були нерозривно пов'язані з алодом. Важливо підкреслити, що з появою вільно-відчужуваної приватної власності на землю в суспільстві неминуче зникає економічна та соціальна рівність.

Відчуження алодів у несприятливих для дрібного господарства умовах (обтяжливість державних повинностей, тиск сусідів-магнатів) призводило до розорення вільних общинників з одного боку, й до формування великих земельних латифундій – з іншого.

Виділяють (за умов збереження надалі альменди й права сеньйора на триаж (франц. *triage*, від *trier* – відділяти, відбирати – право і звичай у феодальній Франції, на підставі яких сеньйори могли вимагати виділення їм частини общинних угідь (зазвичай однієї третини); решта залишалось в безкоштовному користуванні сільської общини) дві основні форми процесу перетворення землероба на феодально залежного селянина – у тому числі й утворення великої феодальної власності:

1) приватна договірна форма: починалася або з встановлення особистісних зв'язків (т. зв. патронат на основі взаємних зобов'язань) між землеробом і латифундистом, або з визнання землеробом поземельної залежності від магната. Злиття цих форм залежності могло сформувати феодальні виробничі відносини;

2) державно-дарча форма: королівська (князівська, імператорська) влада надає служилому люду права на отримання від населення, яке мешкає на певній території, виконання повинностей або доходів, що належали центральній владі; в результаті ця територія могла перетворитися на приватне вотчинне володіння. Одним із наслідків того чи іншого варіанту була трансформація алоду вільного дрібного общинника (останній до того ним володів за правовою регламентацією) на його тримання, а самого общинника – на залежного тримача.

Ознайомлення з текстом «Історії франків» Григорія Турського (Кн. V, Гл. 28) дає можливість встановити певні передумови збідніння рядових общинників. У даному фрагменті чітко вказано: впровадження королем Хільпериком нових обтяжливих податків привело до того, що багато селян вважали за краще покинути власні володіння, переселитись до інших королівств й воліли за краще поневірятися там, аніж зазнавати такої небезпеки. Як констатував автор, податки були настільки високими, що їх не можливо було сплачувати; у свою чергу це спровокувало стихійні виступи.

При вивченні прекарних і заставних грамот потрібно визначити форми, у яких проявився процес втрати селянами прав на землю та зростання великої земельної власності. Найбільшої уваги потребує аналіз прекарних угод. Оскільки прекарії (від лат. *precēs* – прохання) – це двостороння угода, грамоти називалися або прекарними, якщо вони складалися від імені особи, котра просила надати їй прекарій, або престарними, складеними від імені власника землі, що передавав

прекарій. Доцільно з'ясувати, які види прекарія зазначаються у грамотах: «наданий» або «повернутий» чи «з винагородою»; у чому причина укладання того чи іншого виду прекарія; чим вони відрізняються один від одного (що таке узуфрукт), визначити, на яких умовах і на який термін передавалася земля; в якому становищі знаходились спадкоємці прекаріста; до чого призводило укладання прекарної угоди.

При аналізі грамоти про заставу землі необхідно з'ясувати причини, характер і наслідки подібних угод. Доречно так само розглянути грамоти про передачу всього майна якій-небудь могутній особі, щоб зрозуміти, які обставини спонукали до цього селянина.

Так само потрібно брати до уваги, що формування феодально залежного селянства в VII-IX ст. у Франкському королівстві було тісно пов'язане з появою великих ранньофеодальних господарств короля, герцогів, графів, приватних землевласників, монастирів та церковних ієрархів. Для того щоб така вотчина могла сформуватися, відбувалися зміни у становищі вільних землевласників, колонів і літів. У зв'язку з цим доцільно звернутися до тексту «Сен-Жерменського поліптика», де відображений процес утворення феодально залежного селянства.

Документальні й наративні джерела дають можливість дослідити господарську основу вотчини і розглянути економічні зрушення, що відбулись на території Франкської держави з часів «Салічної правди» до IX ст.

Грунтуючись на даних «Капітулярія про маєтки», потрібно прослідкувати еволюцію розвитку землеробства, садівництва, тваринництва, птахівництва. Особливу увагу бажано приділити розвитку ремесла, ступеню його відокремлення від сільського господарства і дати відповідь на питання: який характер господарства притаманний ранньофеодальній вотчині – натуральний чи товарно-грошовий?

Беручи за основу свідчення «Взірців описів земель церковних і королівських», необхідно проаналізувати структуру каролінгської вілли, охарактеризувати доменіальну, надільну і альмендну частини землі, що входила до складу маєтку. Варто навести аргументи, які підтверджують, що маєток являв собою територіально єдине ціле. У тексті джерела наявні також свідчення про систему управління, посадових осіб, їхні права і обов'язки, форми оплати їхньої служби тощо. Для унаочнення цього питання доцільно скласти графічну схему системи управління маєтком.

При аналізі уривків з капітуляріїв варто показати – якими прийомом користувалися великі церковні та світські власники, щоб примусити селян передати їм землю або право власності на неї. На основі цього матеріалу необхідно з'ясувати, яке значення мало безпосереднє насильство у процесі втягування вільних общинників у систему феодалної експлуатації. Капітулярії дають можливість виявити активну роль Церкви (як владної інституції) в процесі втягування селян у залежність.

Зупиняючись на питанні, що саме спонукало Каролінгів намагатися захистити селян від насильства та вимагань, слід наголосити на суперечливості та приреченості цієї політики. Монархи того часу на практиці посилювали владні прерогативи великих землевласників, змушені були роздавати їм землі та імунітетні права, що юридично оформлювали вже привласнені феодалами фіскальні функції. Аналіз імунітетних грамот VII–IX століть демонструє зростання повноважень автономних регіональних великих феодалів, що водночас збільшувало їхні можливості позаекономічного примусу, експлуатації селян і підпорядкування їх вотчинній владі. Робота з цими грамотами дозволяє визначити права, які визнавалися за імуністами, їхній обсяг, а також чи передавалося Церкві та світським магнатам право вищої юрисдикції, зокрема суд за тяжкі злочини, що тягнули за собою смертну кару. У ході узагальнення необхідно зафіксувати, як набуття імунітету світськими та церковними магнатами вплинуло на соціальні відносини серед селян.

ТЕМА 5. ВЕЛИКИЙ ФЕОДАЛЬНИЙ МАЄТОК КАРОЛІНГСЬКОЇ ДОБИ

1. Характеристика джерел.
2. Специфіка феодалного землеволодіння та землекористування.
3. Особливості селянського господарства.
4. Організація ремісничого виробництва у феодалному маєтку.
5. Соціальний склад, становище і повинності населення доменіального володіння.
6. Організація управління маєтком: функції управителя, старости та інших посадових осіб.

Тематика рефератів:

1. Проблеми наукового вивчення та інтерпретації «Капітулярія про маєтки».
2. Джерела для вивчення церковного і монастирського землеволодіння у Франкському королівстві VIII – середини IX ст.

3. Характер взаємин світської та духовної влади в епоху Каролінгів.
4. Специфіка церковного і монастирського землеволодіння в кінці VIII – середині IX ст.

Рекомендовані джерела і література

Основна:

1. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів: Вид-во Українського католицького ун-ту, 2002. С. 33–59.
2. Альбероні Дж. Феодальний лад. *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани* / За ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2018. С. 181-185.
3. Альбероні Дж. Економіка феодального маєтку і сільська синьйорія. *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани.* / За ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2018. С. 221-225.
4. Балух В. О., Балух О. В., Коцур В. П. Практикум з історії Середніх віків: навчальний посібник. Чернівці: ТОВ “Видавництво «Наші книги»”, 2011. С. 79-102.
5. Балух В. О., Коцур В. П. Історія середніх віків: У 2-х т. Т. 1. Раннє Середньовіччя: курс лекцій. Чернівці: ТОВ “Видавництво «Наші книги»”, 2009. С. 101-124.
6. Боєва С. Ю. Феодалізм у Західній Європі: генезис, характерні риси, тенденції розвитку. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2018. Вип. 46. С. 16-30.
7. Крижанівська О. О., Крижанівський О. П. Історія Середніх віків: Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя. Курс лекцій. Київ, 2004. С. 76–79.
8. Джеджула К.О. Історія Франції: підруч. для вузів. Київ, 1954. С. 33- 44.
9. Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія / Упорядник М. О. Рудь. К.: Либідь, 2005. С. 251-284.
10. Ліхтей І. Держава франків. Матеріали до лекції та практичних занять.. Ужгород: РІК-У, 2023. 64 с.
11. Луговий О. М. Поліптик абата Ірмінона: практикум до спеціального курсу «Етнодемографічна історія Європи в середні віки». Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 388 с.

12. Метцнер Е. Е. Королівство франків. *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани* / За ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2018. С.103- 106
13. Стеценко Н. С. Розвиток земельного законодавства країн Західної Європи періоду Середньовіччя. *Порівняльно-аналітичне право: електрон. наук. фак. вид.* 2017. № 4. С. 34-39.
14. Albertoni J. Law and the peasant: rural society and justice in Carolingian Italy. *Early Medieval Europe*. 2010. Vol. 18, Iss. 4. Pages 417-445.
15. Bouchard C. Peasants and Polyptyques in the Ninth Century: The Peasant Hermod. *Medieval People: Social Bonds, Kinship, and Networks*. 2021. Vol. 36. P. 1-22.
16. Costambeys M., Innes M., Maclean S. The Carolingian world. Cambridge: University press, 2016. P. 223-270.
17. Drew K. The Immunity in Carolingian Italy. *Speculum*. 1962. Vol. 37, No. 2. P. 182-197.
18. Dutton P. Thunder and Hail over the Carolingian Countryside. *Agriculture in the Middle Ages: Technology, Practice, and Representation*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995. P. 111-137.
19. Dygo M. Capitulare de villis and the Bible: On the Economic Programme of Charlemagne. *Acta Poloniae Historica*. 1999. Vol. 80. P. 5-14.
20. Ganshof F. L. Benefice and Vassalage in the Age of Charlemagne. *The Cambridge Historical Journal*. 1939. Vol. 6, No. 2. P. 147-175.
21. Garipzanov I. A polyptych in the margins: accounting notes from early tenth-century Laon. *Early Medieval Europe*. 2024. Vol. 32, Iss. 4. P. 518-542.
22. Herlihy D. The Carolingian Mansus. *The Economic History Review, New Series*. 1960. Vol. 13, No. 1. P. 79-89.
23. Innes M. Framing the Carolingian Economy. *Journal of Agrarian Change*. 2009. Vol. 9 No. 1. P. 42-58.
24. Jarrett J. Outgrowing the Dark Ages: agrarian productivity in Carolingian Europe re-evaluated. *Agricultural History Review*. 2019. Vol., No 1. P. 1-28.
25. Kaschke S. The New Edition of the Frankish Capitularies: Accommodating Digital and Print Edition. *Digitizing Medieval Sources – L'édition en ligne de documents d'archives médiévaux: Challenges and Methodologies – Enjeux, méthodologie et défis*. Turnhout: Brepols Publishers, 2019. P. 107-115.

26. Kaschke S., Mischke B. Capitularies in the Carolingian Period. *History Compass*. 2019. Vol. 17, Iss. 10.
27. Morimoto Y. Aspects of the early medieval peasant economy as revealed in the polyptych of Prüm. *The Medieval World* / Ed. Peter Linehan and Janet L. Nelson. New York-London: Routledge, 2003. P. 605-620.
28. Nelson J. The Frankish World, 750-900. London: Bloomsbury Academic, 1992. 256 p.
29. Pössel C. Authors and recipients of Carolingian capitularies, 779-829. *Texts and Identities in the Early Middle Ages*. Wien, 2006. P. 253-274.
30. Riché P. Daily Life in the World of Charlemagne. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1978. 1978. P. 102-111; 133-144.
31. Ruas M.-P. Aspects of early medieval farming from sites in Mediterranean France. *Vegetation History and Archaeobotany*. 2005. Vol. 14, No. 4, Interaction between Man and Plants. New Progress in Archaeobotanical Research. P. 400-415.
32. Taylor Ch. H. The unity of the «Capitulaire de Villis». *Revue belge de Philologie et d'Histoire*. 1924 № 3-4. P. 759-768.
33. The Coutumes de Eetmvaisis of Philippe de Beaumanoir / Transl. by F. R. P. Akehurst. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992. 749 p.
34. The Coutumes de Eetmvaisis of Philippe de Beaumanoir / Transl. by F. R. P. Akehurst. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992. 749 p.
35. Verhulst A. Economic organization. *The New Cambridge Medieval History. Volume 2: c. 700 – c. 900*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 481-509.
36. Wamers E. Carolingian Pfalzen and law. *Danish Journal of Archaeology*. 2017. Vol. 6. Iss. 1-2: Law and Archaeology. P. 149-163.
37. Wickham C. Rural society in Carolingian Europe. *The New Cambridge Medieval History. Volume 2: c. 700 – c. 900*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 510-537.

Додаткова:

1. Albertoni G. Law and the peasant: rural society and justice in Carolingian Italy. *Early Medieval Europe*. 2010. Vol. 18, Iss. 4. P. 417-445.
2. Bachrach B. Are They Not Like Us? The Carolingian Fisc in Military Perspective. *Paradigms and Methods in Early Medieval Studies*. London: Palgrave Macmillan, 2007. P. 119-133.

3. Barbiera I., Castiglioni M., Dalla-Zuanna G. Demography, Peasantry, and Family in Early Medieval Provence, 813-814. *Population*. 2022. Vol. 77, Iss. 2. P. 249-274.
4. Constable G. Nona et Decima: An Aspect of Carolingian Economy. *Speculum*. 1960. Vol. 35, No. 2. P. 224-250
5. Coupland S. Carolingian Single Finds and the Economy of the Early Ninth Century. *The Numismatic Chronicle*. 2010. Vol. 170. P. 287-319.
6. Devroey J. P. Peasant mobility and settlement: the case of the large ecclesiastical Carolingian manors. *Tätigkeitsfelder und Erfahrungshorizonte des Ländlichen Menschen in der Frühmittelalterlichen Grundherrschaft (bis ca.1000)*. München, 2006. P. 37-47.
7. Devroey J.-P. Units of measurement in the early medieval economy: the example of Carolingian food rations. *French History*. 1987, Vol.1, Iss. 1. P. 68-92.
8. Dopsch A. Agrarian Institutions of the Germanic Kingdoms from the fifth to the ninth century. *The Cambridge economic history of Europe*. Vol. I. The agrarian life of the Middle Ages / Ed. By M. M. Postan. Cambridge: University press, 1966. P. 180-204.
9. Emmerig H. Carolingian capitularies as a source for the monetary history of the Frankish Empire. *Proceedings of the XIVth international numismatic congress Glasgow 2009* / Ed. By Nicholas Holmes. Glasgow, 2011. P. 1431-1435.
10. Esders S. The Staffelsee Inventory. Carolingian Manorial Economy, Mobility of Peasants, and «Pockets of Functional Continuity» in the Transition from Antiquity to the Middle Ages. *The Journal of European Economic History*. 2020. Vol. 49, Iss. 2. P. 207-250.
11. Firey A. The Paper Chase: The Pursuit of Carolingian Legal Innovations. *Carolingian Experiments*. Turnhout: Brepols Publishers, 2022. P. 71-121.
12. Fouracre P. Comparing the resources of the Merovingian and Carolingian states: problems and perspectives. *Der frühmittelalterliche Staat-Europäische Perspektiven*. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2009. P. 287-297.
13. Ganshof F. L. Feudalism. London – New York – Toronto: Longmans, Green and C°, 1952. P. 16-62.
14. Grierson P. Commerce in the Dark Ages: A Critique of the Evidence. *Transactions of the Royal Historical Society*. 1959. Vol. 9. P. 123-140.
15. Herlihy D. The Carolingian Mansus. *The Economic History Review, New Series*. 1960. Vol. 13, No. 1. P. 79-89.

16. Innes M. State and society in the early middle ages. The Middle Rhine Valley. The Carolingian world. Cambridge: University press, 2000. 316 p.
17. James E. The Origins of France. From Clovis to the Capetians, 500-1000. London: Macmillan Press Ltd, 1982. P. 157-169.
18. Kasten B. Economic and Political Aspects of Leases in the Kingdom of the Franks during the Eighth and Ninth Centuries: A Contribution to the Current Debate about Feudalism. Turnhout: Brepols Publishers, 2011. P. 27-55.
19. Klingelhöfer E. A Suggested Identification of the Carolingian «Lunarius». *Revue belge de Philologie et d'Histoire*. 1983. Vol. 61-2. P. 265-269.
20. Loveluck C. Rural settlement hierarchy in the age of Charlemagne. *Charlemagne. Empire and society* / Ed. by Joanna Story. Manchester and New York: Manchester University Press, 2005. P. 230-258.
21. Misbach H. The Balanced Economic Growth of Carolingian Europe: Suggestions for a New Interpretation. *The Journal of Interdisciplinary History*. 1972. Vol. 3, No. 2, Economics, Society, and History. P. 261-273.
22. Nelson J. L. Dispute settlement in Carolingian West Francia. *The Settlement of Disputes in Early Medieval Europe* / Ed. by Wendy Davies and Paul Fouracre. Cambridge: university press, 1992. P. 45-64.
23. Ó Súilleabháin N. Landholding in the Loire valley and the late Carolingian economy (c.840 – c.1000). *Early Medieval Europe*. 2023. Vol. 31, Iss. 2. P. 274-296.
24. Pounds N. J. G. An economic history of medieval Europe. New York-London: Routledge, 1994. 536 p.
25. Sarris P. Introduction: Aristocrats, Peasants and the Transformation of Rural Society, c.400–800. *Journal of Agrarian Change*. 2009. Vol. 9, No. 1. P. 3-22.
26. Schroeder N. Observations about Climate, Farming, and Peasant Societies in Carolingian Europe. *The Journal of European economic history*. 2019. Vol. 48,3. P. 189-210.
27. Sonnlechner C. The establishment of new units of production in Carolingian times: making early medieval sources relevant for environmental history. *Viator. Medieval and Renaissance Studies*. Vol. 35. 2004. P. 21-48.
28. Sullivan R. The Carolingian Age: Reflections on Its Place in the History of the Middle Ages. *Speculum*. 1989. Vol. 64, No. 2. P. 267-306.

29. Thompson J. W. German Feudalism. *The American Historical Review*. 1923. Vol. 28, No. 3. P. 440-474.
30. Weinberger S. Peasant households in Provence: ca. 800-1100. *Speculum*. 1973. Vol. 48. No 2. P. 247-257.
31. West Ch. Carolingian Kingship and the Peasants of Le Mans the Capitulum in Cenomannico pago datum. *Charlemagne: les temps, les espaces, les hommes*. Turnhout: Brepols, 2018. P. 227-244.
32. West Ch. Carolingian Kingship and the Peasants of Le Mans: the Capitulum in Cenomannico pago datum. *Charlemagne: les temps, les espaces, les hommes: Construction et déconstruction d'un règne*. Turnhout: Brepols Publishers, 2018. P. 227-244.
33. Wilhelm A., Kemme A. A Different Perspective on the Carolingian Economy: Material Culture and the Role of Rural Communities in Exchange Systems of the Eighth and Ninth Centuries. Leiden University, 2021. 429 p.

Методичні вказівки

Заняття підводить підсумок усьому попередньо вивченому матеріалу про майже чотирьохсотрічну еволюцію суспільного устрою франків. Аграрний переворот у Франкській державі VIII-IX ст. призвів до створення класичного феодального маєтку – організації для одержання феодальної ренти.

Наявні писемні джерела дають можливість охарактеризувати феодальну вотчину в ранній період її існування. У першу чергу варто виділити наступні збірки:

«Капітулярій про маєтки» (800 р.) – інструкція для ведення господарства у володіннях імператора Карла Великого (742/747, або 848-814); «Поліптик Сен-Жерменського абатства» – багатосторінкова книга початку IX ст., що є своєрідним кадастром монастирських володінь; «Взірці описів земель церковних і королівських» – інструкція зі складання обрахункових описів великих вотчин для державних ревізорів, котрі інспектували маєток.

Аналізуючи джерела, необхідно (в межах атрибуції) визначити – до якого типу вони належать, з'ясувати питання про авторство й територію їхнього поширення, ступінь достовірності. Варто підкреслити: означені вище джерела панорамно висвітлюють життя великого маєтку і всі висновки, зроблені на їх основі, можна поширити на середню та дрібну вотчину.

Варто звернути увагу на те, що «Капітулярій про маєтки» в якості інструкції подає переважно картину бажаного, а не реального стану речей у вотчині. Даний документ вимагає насамперед вирішення питання про його авторство й територію, на яку він поширювався. У фаховій літературі зустрічається думка, що «Капітулярій» стосується не всієї Франкської держави, а лише однієї з її областей і автором-укладачем є не Карл Великий, а його син Людовик – король Аквітанії (781-814).

Обширні свідчення про господарство, представлені в «Капітулярій», необхідно співставляти з даними, наявними у «Взірцях описів» і «Сен-Жерменському поліптику». Важливе інформаційне значення мають т. зв. поліптики – описи церковних володінь. Поліптик «Сен-Жерменського абатства» – опис володінь найбільшого в Нейстрії на початок IX ст. монастиря св. Германа (розташовувався неподалік Парижу). Він відображає соціальні відносини всередині великої церковної вотчини, репрезентує різноманітні юридично-майнові категорії залежних тримачів. Разом з тим, не можна не брати до уваги, що це джерело характеризує лише церковне землеволодіння. Представлені в хрестоматіях і практикумах уривки з тексту дають можливість в ході роботи з цією пам'яткою застосовувати метод елементарної статистичної обробки. Наприклад, студенти можуть підрахувати – скільки літських мансів (селянських земельних наділів) згадують наведені уривки і як часто власниками цих мансів виявляються раби, колони, літи. У подальшій роботі з джерелом необхідно буде дати пояснення цьому факту.

До такого ж типу джерел відносяться «Взірці описів церковних і королівських», складені при Карлі Великому, – візрці (або керівництва) по складанню описів великих вотчин для королівських посланців, керуючись якими відповідні посадові особи під час своїх поїздок країною, повинні були з фіскальною й ревізійною метою складати типові описи великих маєтків. «Взірці описів» особливо цінні тим, що є конкретизованими описами окремих вотчин, де міститься статистичний обрахунок майна, наявного в магнатському володінні (кількість споруд, інвентаря, припасів). Вищезгадані джерела дозволяють констатувати: феодальний маєток ділився на дві частини – феодальну садибу з доменіальними (бенефіційними, ленними або ф'єфними) володіннями землями, і село – з наділами (парцелями) залежних селян.

Для з'ясування специфіки феодального землеволодіння та землекористування, необхідно з'ясувати структуру сеньйоріальної або доменіальної землі (*terra dominica, mansus indominicatus*). Варто звернути увагу на те, що орні землі, луки і виноградники вотчинника, поділені на дрібні ділянки, лежали черезсмужно з наділами залежних селян. Частина лісових масивів й тих пасовиськ, лук тапусток, які раніше належали вільній общині-марці, тепер також перетворилась на власність феодала. Далі потрібно з'ясувати – яким чином черезсмужжя вплинуло на характер ведення господарства, яким чином здійснювалась обробка сеньйоріальної землі. Доцільно дати розгорнуту характеристику доменіальної, надільної та альмендної частини землі, котра входила до складу маєтку. На основі опрацюваних джерел необхідно довести, що маєток не був територіально єдиним цілим.

Працюючи з текстом «Капітулярія...», так само необхідно охарактеризувати систему управління маєтком, окреслити коло повноважень посадових осіб, визначити їхні права та обов'язки, форми оплати за службу. Для полегшення роботи доцільно скласти графічну схему системи управління каролінгським маєтком.

Для аналізу селянського господарства необхідно визначити структуру селянського наділу (в західній частині Франкської держави його називали «манс», а в східній – «гуфа»), специфіку користування общинними угіддями. Крім того, потрібно звернути увагу на те, що на землях вотчини зазвичай були й вільні тримання, селянські алоди, ще прекарії та бенефіції посадових осіб вотчинної адміністрації, якими вони користувались як платою за свою службу, а також – бенефіції дрібних васалів феодала-вотчинника.

Необхідно, разом з тим, враховувати: на відміну від раба, який не мав ні будинку, ні господарства, ні власності, ні сім'ї, – селянин, який працював на землі феодала, мав і свій будинок, і родину, і господарство. Існування поряд з феодальною власністю власності селянина на господарство та необхідні сільськогосподарські знаряддя – створювало у них певну зацікавленість у своїй праці й було безпосереднім стимулом розвитку продуктивних сил у виокремлений період.

«Капітулярій про маєтки» і «Взірці описів» дають можливість відтворити господарську основу вотчини й актуалізувати першу з ключових проблем – проблему економічних зрушень, які відбулися на території Франкського королівства з часів «Салічної правди». Для цього насамперед потрібно визначити зміни в сільськогосподарському виробництві, дати характеристику стану зернового господарства,

тваринництва, виноградарства та садівництва в IX ст. Особливої уваги заслуговує питання про розвиток ремесла, про ступінь його відокремлення від землеробства; тут доречно проаналізувати перелік ремісничих виробів, інструментів і категорій ремісників, наведений у тексті «Капітулярія». Далі логіка проблеми вимагає відповісти на питання: чому вотчинному господарству Каролінгської доби притаманна саме натуральна, а не товарно-грошова форма?

У зв'язку з розвитком ремесла також постає питання про участь вотчини в обміні. Його можна сформулювати наступним чином: чи пов'язана вотчина з ринком і як вона задовольняла свої потреби? Це одне з центральних питань теми, й текст «Капітулярія» дає достатній матеріал для відповіді на нього. Не менш важливо прослідкувати зв'язки з ринком не тільки сеньйоріального, але й селянського господарства, з'ясувати як селяни відвідували ринки, на яких умовах обкладалися торговими митами.

Важливим завданням є висвітлення соціального складу населення феодального маєтку. Потрібно відзначити існування різних категорій селянства, з'ясувати їхній правовий статус, особливості наділення землею, майновий ценз, визначити їхні повинності, встановити взаємозв'язок повинностей з характером наділів («Капітулярій про маєтки», §§29, 52, 57; «Взірці описів земель церковних і королівських», §§8, 9; «Сен-Жерменський поліптик», §§3, 4, 39, 64, 76).

Аналізуючи становище сервів потрібно вказати, якими були їх виробничі функції у маєтку, чи всі вони були посаджені на землю, якими наділами користувалися та в чому полягали їхні повинності й платежі. У підсумку є об'єктивні підстави отримати відповідь на питання: яке значення вкладалося в IX ст. у поняття «серв» (servus – раб), успадковане від античної латинської термінології, а також з'ясувати, – в якому напрямку відбувався процес формування залежного селянства – воно відокремлювалося? розширювалося? або зближувалися? чи нівелювалися різні прошарки селян-власників?

Джерела дають можливість визначити співвідношення між відробітковою, натуральною й грошовою рентами, з'ясувати характер повинностей, що стягувалися з різних видів тримань, зрозуміти суть надільної системи та її об'єктивну необхідність в реаліях становлення феодалізму.

На основі даних «Капітулярія про маєтки» необхідно визначити й охарактеризувати організацію управління маєтком, склад адміністрації, її функції, повноваження у феодальній вотчині (§§5-12, 23, 24, 26, 28, 30, 45, 47, 51-56, 59, 60, 62).

Розглядаючи питання про імунітет як засіб позаекономічного примусу, необхідно насамперед з'ясувати зміст поняття *immunitas* у контексті каролінзької епохи. Імунітет являв собою систему привілеїв, що надавалися феодалам королівською владою і передбачали звільнення їхніх володінь від контролю державних посадових осіб. Це означало, що в межах маєтку власник здійснював судові, адміністративні та фіскальні функції самостійно, без втручання представників центральної влади.

Під час аналізу джерел (зокрема «Капітулярія про маєтки» та пізніших капітуляріїв Каролінгів) доцільно визначити, які конкретні права включав імунітет – збирання податків, здійснення суду, мобілізацію селян на роботи чи військову службу. Особливу увагу слід звернути на те, як імунітет трансформувався з адміністративного привілею на інструмент політичного відокремлення феодалів від державної влади.

У процесі опрацювання питання варто зіставити економічну основу влади феодала – його земельну власність – із формами позаекономічного примусу, що забезпечували реальне підкорення залежного населення. Доцільно визначити, в який спосіб судова та фіскальна юрисдикція вотчинника сприяла зміцненню його панування і перетворенню маєтку на автономну одиницю влади.

У підсумку учасники обговорення питання мають:

- охарактеризувати сутність імунітету як юридичного інструменту передачі частини державних функцій приватним власникам;
- показати його роль у формуванні системи позаекономічного примусу у феодалській вотчині;
- визначити, як розвиток імунітетних прав сприяв децентралізації державної влади й утвердженню класичного феодалізму.

ТЕМА 6. НАШЕСТЯ ВІКІНГІВ У ЗАХІДНУ ЄВРОПУ В ЕПОХУ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Джерела з історії вікінгів: характеристика й проблеми інтерпретації.
2. Походження та значення терміна «вікінг» і його європейських відповідників.
3. Передумови, причини та географія експансії вікінгів у Західну Європу.
4. Початок військової активності вікінгів (кінець VIII – IX ст.): особливості й наслідки.
5. Форми і характер військової експансії норманнів у X ст.
6. Специфіка походів вікінгів у першій половині XI ст.

Тематика рефератів:

1. Навігаційні практики вікінгів.
2. Язичницькі вірування скандинавів в епоху вікінгів.
3. Військове мистецтво вікінгів.
4. Скандинавське мистецтво в епоху вікінгів.
5. Державотворчі процеси у середньовічній Скандинавії в епоху вікінгів.

Рекомендовані джерела та література

Основна література:

1. Андросук Ф. Гаральд Суворий – останній вікінг. Київ: Laurus, 2020. 204 с.
2. Андросук Ф. О. Від вікінгів до Русі. Наукове некомерційне видання. Київ, 2022. 212 с.
3. Беовульф. Львів: Астролябія, 2014. 208 с.
4. Блок М. Феодальне суспільство. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2001. С. 33-56.
5. Войтович Л. Північна Європа у V-XI ст. Епоха вікінгів. *Medium aevum: Середні віки* / за ред. Л. В. Войтовича. Львів: Триада Плюс, 2010. С. 91-101.
6. Воротняк І. Колонізація ісландцями Гренландії та Вінланду в епоху вікінгів: мотиваційний аспект. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці: Черемош, 2016. Т. 2. С. 124-164.
7. Воротняк І. Поклик меча й мандрів: ідеологія, маскулінність та мотивація військових походів вікінгів. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2025. Т. 1 (39). С. 39-46.
8. Воротняк І., Данилів М. Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел. *Стародавнє Причорномор'я*. Вип. XIV. Одеса, 2023. С. 424-435.
9. Головка Б. Формування скандинавської державності у VIII–XI століттях. *Форум права*. 2013. № 4. С. 64-68.
10. Головка Б. Соціальна структура скандинавського суспільства у VIII–XI ст. *Форум права*. 2015. № 1. С. 55-60.
11. Жиряков К. «Епоха вікінгів»: сутність та основні підходи до вивчення. *Емінак*. 2021. № 2. С. 266-276.
12. Калінін І. Кораблі вікінгів. *Етнічна історія народів Європи*. 2016. Вип. 50. С. 12-17.

13. Калінін І. Озброєння вікінгів. *Етнічна історія народів Європи*. 2017. Вип. 52. С. 83-88.
14. Король Д. Народи між Сходом та Заходом: Русь та вікінги. *Історія цивілізації. Україна*. Том 2. Від Русі до Галицького князівства (900-1256). Харків: Фоліо, 2021. С. 437-461.
15. Курзенкова А. Джерельні можливості скандинавських рунічних написів XI ст. щодо вивчення соціальних категорій. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 154-158.
16. Кухта В. Відображення уявлень середньовічних ісландців про долю на прикладі «Саги про Гіслі». *Етнічна історія народів Європи*. 2024. Вип. 74. С. 65-73.
17. Кухта В. Постать скандинавського вождя як приклад взаємного відображення міфологічних уявлень і реальності у добу раннього середньовіччя. *Етнічна історія народів Європи*. 2023. Вип. 71. С. 16-23.
18. Лісін Д. Сліди впливу вікінгів на ірландську культуру. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2015. № 27. С. 78-84.
19. Мак Т. Морський похід скандинавів як загальне і особливе в історії середньовічної Західної Європи. *Історичні дослідження і розвідки з всесвітньої історії: зб. наук. праць*. Кривий Ріг, 2005. Вип. 3. С. 18-25.
20. Мак Т. Нормандське завоювання Англії та його наслідки. *Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства: зб. наук. праць*. Кривий Ріг, 2010. Вип. 8. С. 13-21.
21. Молодша Еда. Київ: Видавництво Жупанського, 2024. 526 с.
22. Набока С. В. Передумови «руху вікінгів» в історії середньовічної Європи. *Соціальна історія: Науковий збірник*. Київ: Логос, 2012. Вип. VIII. С. 6-14.
23. Папакін А. Світанок Русі. Військова справа в Україні епохи вікінгів (IX–X ст.). Київ: Темпора, 2023. – 232 с.
24. Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Т. І. Київ: Обереги, 1997. 1073 с.
25. Райтаровська Н. До питання про початок епохи вікінгів в Європі. *Шевченківська весна – 2019: історія. Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2019. С. 20-23.

26. Райтаровська Н. Західний вектор політики Скьольдунгів наприкінці VIII – у першій половині IX ст. (на прикладі Каролінзької імперії). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2020. Випуск 21. С.147-157.
27. Райтаровська Н. Скьольдунги на міжнародній арені у другій половині VIII-IX ст. від битви під Бравелліром до налагодження дипломатичних стосунків із Каролінгами. *Дні науки історичного факультету: матеріали XI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2018. С. 116-119.
28. Райтаровська Н. «Морські конунги» з династії Скельдунгів: військові успіхи Рагнара Лодброка. *Шевченківська весна – 2021. Матеріали XIX міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів і молодих вчених (26 березня 2021 р.)*. Київ, 2021. С. 81-84.
29. Райтаровська Н. Загадка походження Рагнара Лодброка. *Феномен Європи: від традиційного до сучасного*. Збірник матеріалів всеукраїнської наукової конференції 10-11 листопада 2017 року. Львів, 2017. С. 73-81.
30. Райтаровська Н. Скьольдунги – династія воїнів-вікінгів VII-IX ст. (спроба реконструкції). *Średniowiecze Polskie i Powszechne*. 2022. Т. 14 (18). С. 275-300.
31. Різун Н. Скандинавські та слов'янські середньовічні асамблеї як ранньодержавні інститути. *Емінак. Науковий щоквартальний*. 2020. № 2 (30). С. 200-208.
32. Різун Н. Утворення держав у скандинавів і балтійських слов'ян (VIII–XII ст.): порівняльна характеристика. Модернізація та наукові дослідження: інтеграція науки та практики, 2020. С. 42-45.
33. Старша Еда. Київ: Видавництво Жупанського, 2020. 493 с.
34. Шиппі Т. Сміючись і помру: про життя і смерть видатних вікінгів. Харків: Фабула, 2023. 400 с.
35. Щодра О. Суднобудування та мореплавство слов'ян і скандинавів у ранньому середньовіччі. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019. Спеціальний випуск: до 75-річчя професора Костянтина Кондратюка. С. 253–274.
36. Dudo of St. Quentin. *History of the Normans*. Woodbridge: The Boydell Press, 1998. 260 p.
37. Haywood J. *North Men. The Viking Saga, 793-1241 AD*. New York: Thomas Dunne Books, St. Martin's Press, 2016. 382 p.

38. Montgomery J. E. Arabic Sources on the Vikings. *The Viking World*. New York-Londodn: Routledge, 2008. P. 550-561.
39. Readings In European History. A collection of extracts from the sources chosen with the purpose of illustrating the progress of culture in Western Europe since the German Invasions. Vol. I. From the breaking up of the Roman empire to the protestant revolt. / Ed. James Harvey Robinson. Boston – New York – Chicago – London – Atlanta – Dallas – Columbus – San Francisco: Ginn and Company, 1904. P. 150-170; 222-228.
40. Sawyer P. The Age of the Vikings. London and Southampton: The Camelot Press Ltd., 1971. 275 p.
41. Snorri Sturluson. Heimskringla: History of the Kings of Norway. Austin: University of Texas Press, 2011. 854 p.
42. Stefánsson J. The Vikings in Spain from Arabic (Moorish) and Spanish sources. *Saga-Book*. 1908-1909. Vol. 6. P. 31-46.
43. The Anglo-Saxon Chronicle. A Revised Translation / Ed. By Dorothy Whitelock. London, 1961. 240 p.
44. The Saga of Ragnar Lodbrok. *The Saga of the Volsungs. The Saga of Ragnar Lodbrok, Together with the Lay of Kraka*. New York: American-Scandinavian Foundation, 1964. P. 185-256.
45. The Viking Age. A Reader / Ed. by Angus A. Somerville and R. Andrew McDonald. Toronto: University of Toronto Press, 2014.
46. Tibi A. The Vikings in Arabic sources. *Islamic Studies*. 1996. Vol. 35, No. 2. P. 211-217.

Додаткова література:

1. Ashby S. What really caused the Viking Age? The social content of raiding and exploration. *Archaeological dialogues*. 2015. 22 (1). P. 89-106.
2. Barrett J. The Norse in Scotland. *The Viking World*. New York-London: Routledge, 2008, P. 411-427.
3. Brink S. Who were the Vikings? *The Viking World*. New York-London: Routledge, 2008, P. 4-7.
4. Cederlund C. The Modern Myth of the Viking. *Journal of Maritime Archaeology*. 2011, Vol. 6, No. 1. P. 5-35.
5. Christys A. «They fled to their remote Islands»: Al-Ḥakam II and al-Majūs in the Muqtabas of Ibn Ḥayyān. *Al-Masāq. Journal of the Medieval Mediterranean*. 2016. Vol. 28., No 1. P. 57-66.

6. Christys A., Wood I. Vikings in the South: Voyages to Iberia and the Mediterranean. *Studies in Early Medieval History*. London: Bloomsbury, 2015. 134 p.
7. Coupland S. The Vikings in Francia and Anglo-Saxon England to 911. *The new Cambridge Medieval History. Volume II c.700 – c. 900* / Ed. by Rosamond McKitterick. Cambridge: University Press, 2008. P. 190-201.
8. Cross K. Heirs of the Vikings. History and Identity in Normandy and England, c. 950 – c. 1015. Woodbridge: York Medieval Press, 2018. 276 p.
9. Downham C. Medieval Ireland. Cambridge: University Press, 2018. P. 15, 24, 45, 47–54, 56, 68, 89, 107, 140, 142, 143, 144, 147, 171, 186.
10. Downham C. Vikings in England. *The Viking World*. New York-London: Routledge, 2008, P. 341-349.
11. Halsall G. The Western European kingdoms, 600–1000. *The Cambridge history of war. Vol. II. War and the Medieval World* / Ed. by Anne Curry and David A. Graff. Cambridge: University Press, 2020. P. 75-82.
12. Hedenstierna-Jonson Ch. Warrior identities in Viking-Age Scandinavia. *Vikings Across Boundaries. Viking-Age Transformations*. Vol. II. London-New York, 2021. P. 179-194.
13. Hollway D. The Last Viking: The True Story of King Harald Hardrada. Bloomsbury: Osprey Publishing, 2021. 368 p.
14. Lund N. Scandinavia, c. 700-1066. *The new Cambridge Medieval History. Volume II c.700 – c. 900* / Ed. by Rosamond McKitterick. Cambridge: University Press, 2008. P. 202-227.
15. Nissen A. Some aspects of Viking research in France. *Acta Archaeologica*. 2000. Vol. 71. P. 159-169.
16. Ó Corráin D. The Vikings and Ireland. *The Viking World*. New York-London: Routledge, 2008, P. 428-432.
17. Ó Corráin D. The Vikings in Scotland and Ireland in the ninth century. *Peritia*. Vol. 12. 1998. P. 296-339.
18. Perron A. The Scandinavian world. *The Cambridge history of war. Vol. II. War and the Medieval World* / Ed. by Anne Curry and David A. Graff. Cambridge: University Press, 2020. P. 93-106.
19. Pires H. Money for Freedom: Ransom Paying to Vikings in Western Iberia. *Viking and Medieval Scandinavia*. 2011. № 7. P. 125-30.
20. Pires H. Viking Attacks in Western Iberia: An Overview. *Viking and Medieval Scandinavia*. 2013. № 9. P 155–172.

21. Price N. The Viking way: religion and war in late Iron Age Scandinavia. Uppsala, 2002. 435 p.
22. Price N. The Vikings in Spain, North Africa and the Mediterranean. *The Viking World*. New York-London: Routledge, 2008, P. 462-469.
23. Raffield B. Playing Vikings. Militarism, Hegemonic Masculinities, and Childhood Enculturation in Viking Age Scandinavia. *Current Anthropology*. Vol. 60, No 6, December 2019. P. 813-835
24. Raffield B., Price N., Collard M. Male-biased operational sex ratios and the Viking phenomenon: an evolutionary anthropological perspective on Late Iron Age Scandinavian raiding. *Evolution and Human Behavior*. 2017. Vol. 38. P. 315-324.
25. Redknap M. The Vikings in Wales. *The Viking World*. New York-London: Routledge, 2008, P. 401-410.
26. Richards J. Viking settlement in England. *The Viking World*. New York-London: Routledge, 2008, P. 368-390.
27. Sawyer P. The Viking expansion. *The Cambridge history of Scandinavia. Vol. I. Prehistory to 1520*. Cambridge: University Press, 2003. P. 105-120.
28. Short W., Óskarson R. Men of Terror: A Comprehensive Analysis of Viking Combat. Yardley: Westholme Publishing, 2021. 352 p.
29. Viking Camps: Case Studies and Comparisons / Hedenstierna-Jonson Charlotte, García Losquiño Irene (eds.). New York-Londodn: Routledge, 2025. 336 p.
30. Walker D. Medieval Wales. Cambridge: University Press, 1990. P. 20-43.
31. Williams G. Raiding and warfare. *The Viking World*. New York-London: Routledge, 2008, P. 193-203.

Методичні вказівки

Від кінця VIII до початку XI ст. розвиток низки держав Європи перебував під військово-політичним впливом вікінгів. Розпочавши з розбійницьких походів, вихідці зі Скандинавських країн поступово перейшли до заснування торгових факторій, завдяки чому долучилися до економічного життя не лише Європи, а й Близького Сходу. Подальша еволюція таких факторій привела до формування доволі стійких політичних об'єднань на чолі з власними скандинавськими династіями, що дало можливість вікінгам відіграти впливову роль у політичній та мілітерній історії цілого ряду країн Європи, зокрема Франції, Англії, Шотландії та Ірландії.

Для розуміння культури й світогляду епохи вікінгів важливим джерелом є пам'ятка англосаксонського героїчного епосу «Беовульф». Поема описує реалії V-VI ст., тоді як єдиний збережений рукопис датується початком X ст., а його створення, ймовірно, припадає на VIII ст., – тобто, задовго до початку класичної епохи вікінгів. Таким чином, «Беовульф» є джерелом не стільки для вивчення історії самих вікінгів, скільки для розуміння культурного й соціального ландшафту Скандинавії, на тлі якого згодом сформувалася і розквітла епоха норманнських походів.

У творі змальовується суспільство, побудоване на тісних родинних зв'язках, вірності конунгу та військовій дружині; одночасно чітко простежується архетипний ідеал героя-воїна, який прагне слави й честі навіть понад життя. У тексті наявна детальна інформація про дружинну культуру, особисті взаємини конунгів і їхніх дружинників, про озброєння та військовий побут.

Вивчення світоглядних уявлень (ментальних орієнтирів й образів) скандинавів в епоху вікінгів, а також визначення передумов їх мілітарної активності не можливе без залучення еддичної поезії – «Старшої Едди» та «Молодшої Едди». Аналіз змісту цих творів дає уявлення про те, як вікінги сприймали світ, війну і смерть. Поеми оспівують героїзм, відвагу та честь, що були ключовими цінностями для воїнів-вікінгів. Наприклад, в поемах часто згадуються валькірії, котрі забирають полеглих героїв до Вальгалли, що підкреслює прагнення останніх до славної смерті в бою.

Еддична поезія містить багато деталей про зброю, тактику та менталітет воїнів. У ній згадуються щити, мечі, списи й сокири, які були основним озброєнням скандинавів. Так само досить часто фігурують походи (набіги) на човнах (драккарах), що були невід'ємною і органічною частиною їхньої перманентної експансії. Крім того, поетичні твори допомагають зрозуміти мотивацію походів. Це не завжди було лише прагнення до здобичі; вони також мали зв'язок з міфологічними уявленнями скандинавів про світ і прагненням до слави та визнання.

Працюючи з цими джерелами потрібно враховувати, що вони у першу чергу відносяться до пам'яток героїчного епосу. Відповідно, згадувані поетичні твори не можуть претендувати на точність історичного опису. Реальні події в них часто переплітаються з міфами, легендами й переданнями. Разом з тим, в текстах використовувались складні метафори (кєннінги) та алегорії, що ускладнює їхню

інтерпретацію. Наприклад, корабель може називатися «конем моря», а меч – «вогнем бою». Ці обставини вимагають від дослідника ґрунтовного аналізу, щоб правильно відрізнити художню вигадку від історичної дійсності.

Змістовним джерелом для розуміння менталітету, політичних структур та військової організації вікінгів, а також – для визначення магістральних напрямів і специфіки завойовницьких кампаній вікінгів є твір під назвою «Хеймскрінгла» («Коло земне»), написаний відомим ісландським істориком і політичним діячем Сноррі Стурлусоном (1178-1241). За жанровою ознакою твір належить то т. зв. королівських саг і розповідає про історію Норвегії від легендарних часів до початку XIII ст., зокрема, про правління конунгів та їхні військові виправи. У збірці містяться описи походів норвезьких королів і боротьби за владу, що дає уявлення про політичну карту Скандинавії доби Раннього Середньовіччя; детально змальовані механізми зміцнення влади, міжусобні війни, союзи та шлюбні стосунки між родами; так само присутня детальна інформація про флот, тактику морських походів, військові звичаї, фігурують описи набігів на Британські острови, Ірландію, Францію.

Рунічні камені – перші автентичні тексти Північної Європи, створені самими скандинавами. Вони унікальні тим, що відображають «внутрішній голос» епохи, а не пізніші перекази (як-от ісландські саги). Зазвичай, камені встановлювали на честь померлих родичів або воїнів, які загинули в походах. Рунічні тексти дозволяють охарактеризувати скандинавську соціальну структуру (роль жінок як замовниць каменів, значення воїнської слави й звитяги), окреслити географію походів вікінгів, простежити релігійні трансформації тієї епохи, визначити механізми формування ідентичності й пам'яті про пращурів. Водночас, працюючи з даним типом джерел, потрібно враховувати, що вони дуже лаконічні, здебільшого – лише кілька рядків тексту, де відсутні детальні описи подій чи пояснення їхніх причин. З іншого боку, рунічні написи мають тенденцію підкреслювати славу та добродетель померлого, тобто – часто «ідеалізують» його. Певною мірою спостерігається й нерівномірний розподіл: найбільше їх у Швеції, менше – в Данії та Норвегії. Отже, рунічні камені є надзвичайно цінним, але водночас суб'єктивним історичним джерелом, оскільки написи фіксують історію так, як її хотіли, щоб запам'ятали самі автори. Разом з тим, рунічні тексти були своєрідним інструментом самореклами, публічного утвердження

статусу тих скандинавів, які брали участь в торгівельних і грабіжницьких експедиціях, права власності та легітимації влади. Розміщення каменів уздовж доріг, а не на місцях поховань, крім того – вихваляння військовими перемогами та соціальними зв'язками вікінгів є яскравим підтвердженням цього.

Найбільш важливими писемними свідченнями, що відносяться до епохи вікінгів, є не скандинавські, а християнські й мусульманські джерела. Загалом тексти, де висвітлюється історія вторгнень норманнів у Північно-Західну Європу, умовно можна поділити на наступні категорії: офіційна анналістика, хроніки, історичні та літературні твори, законодавчі пам'ятки.

Вагому роль у формуванні канонічного для Середньовіччя, а багато в чому – і для наступних століть аж до наших днів, образу «норманнів» відіграли «Ведастинські аннали». Вони збереглися у манускрипті з Публічної бібліотеки м. Дуе, який датується XI ст. Необхідно звернути увагу, що автор анналів ставиться до діянь і «данів», і «норманнів» на території Західно-Франкського королівства доволі буденно, без особливої патетики, сприймаючи їх як «природне зло», апріорі притаманне тогочасному суспільству. Фактично, він інтегрує образ «норманнів» у колективну ментальність тодішнього франкського соціуму у формі «негативної якості життя», яке було, є і, можливо, буде зберігатися в майбутньому.

Працюючи з текстом «Анналів королівства франків» необхідно акцентувати на тому, що згадки про норманнів-піратів є поодинокими; така особливість вказує: вірогідно ні самі автори анналів, ні ті, для кого вони писали і хто міг стати читачами цього твору, не були ще схильні описувати норманнів виключно в негативному світлі й бачити в них ворогів Імперії. Для них норманни – насамперед найближчі сусіди франків, з якими вони зіткнулися в результаті активної політики Карла Великого у справі підкорення саксів та інкорпорування саксонських земель до складу Франкської імперії. І для авторів, і для читачів «дани» й «норманни» були всього лише словами-синонімами, а самі стосунки між франками та данами-норманнами не виходили за рамки звичних відносин між Імперією і «варварськими народами», котрі жили на прикордонній периферії. Підтвердженням цього висновку, може служити зміна пріоритетів у використанні авторами «Анналів» обох етнонімів. Так, перший автор анналів, описуючи події до 795 р., використовував обидва етноніми.

«Кведлінбургські аннали» під 994 р. у сухій і стислій манері повідомляють, що сини герцога Генріха, а саме – Генріх, Удо і Зігфрід, за наказом імператора вийшли на бій проти вікінгів. Ці короткі відомості набувають певного змістовного наповнення завдяки детальним повідомленням Тітмара Мерзебурзького, наведеними у його «Хроніці» (до 1018 р). Тітмар, єпископ Мерзебурзький, у своєму повідомленні не надто прихильний до вікінгів. Позиція хроніста в цілому демонструє загальний зміст франкських анналів, навіть якщо їх автори, зазвичай і обирали для відображення конкретних історичних подій більш стримані мовні засоби, такий підхід краще відповідав цьому жанру.

«Діяння Альфреда» Ассера (початок XI ст.) є зразком тих висловів, де яких англійці говорили про вікінгів. У зв'язку з нападом 871/872 р. він згадує «ненависній пам'яті полчище язичників». Праця іншого хроніста – Вільгельма з Пуатьє під назвою «Діяння Вільгельма, герцога нормандців і короля англійців» (бл. 1077 р.) дає уявлення про ставлення переможців-нормандців до переможених англосаксів. Незважаючи на свою ангажованість, «Діяння Вільгельма» дають достатньо широкі (й різнопланові) уявлення про англосаксонське і, особливо, нормандське суспільства напередодні 1066 р.; так само в опусі містяться докладні описи битви при Гастінгсі, у повноті демонструючи середньовічну літературну традицію.

Дудо, декан церкви в Сант-Кантені жив у кінці X – на початку XI ст. Він був першим національним істориком нормандців і склав свою «Історію норманнів, або «Три книги про звичаї і діяння перших герцогів Нормандії, від 860 до 1002 року» за дорученням саме третього герцога – Річарда I, сина Вільгельма Завойовника й онука самого Роллона. Перша книга охоплює період нападів норманнів до Роллона; друга присвячена діяльності самого Роллона, а в третій описується правління Вільгельма і Річарда I. Остання книга є особливо цінною, оскільки автор описує сучасні йому події, до того ж він був у дружніх стосунках з Річардом та багато чув від його брата Рауля, графа Іврі. Доречно зауважити – в книзі подано детальний опис та відображена в цілому об'єктивна картину звичаїв й побуту населення однієї із найважливіших місцевостей середньовічної Франції, герцогом якої з 1035 до 1087 р. був фундатор англійської королівської династії – Вільгельм Завойовник.

Важливим джерелом для вивчення специфіки взаємин вікінгів і французів є твір Роберта Васе «Роман про Роллона», – особливо третя частина, в якій розповідається про вторгнення норманнів у Францію до Роллона (Хрольва Пішохода).

«Хроніка» Саксона Анналіста – одна з найбільших у середньовічній Європі як за обсягом, так і за охопленим періодом – 741-1139 рр. Даний опус вважається одним з найавторитетніших джерел з історії Середньовіччя. Чимале місце в першій частині «Хроніки» займають саме норманни, або вікінги, які здійснювали напади на територію держави Каролінгів після смерті Карла Великого (814 р.).

У творі англійського історика Вільгельма Мальмсберійського «Історія англійських королів» (XII ст.) зберігається опис ключової події нормандського завоювання Англії – битви при Гастінгсі. Працюючи з текстом твору потрібно звернути увагу на те, як автор відносився до нормандців та англійців, якою була його оцінка завоювання і особи Вільгельма I.

Не менш цінним джерелом з історії Англії другої половини XI ст. є «Англосаксонська хроніка». Вона збереглася в дев'яти рукописах, написаних у різний час між IX – XII ст. В інтерпретаційному плані становлять інтерес рукописи C, D і E, з яких можна почерпнути відомості про початкове ставлення англосаксів до нормандців й сприйняття першими останніх.

Включення Англії в державу данського короля Канута Великого призвело до видання «Законів Канута» близько 1020 р. У них Канут, не руйнуючи місцевих порядків і спираючись на англосаксонську знать, поєднував англосаксонські й данські звичаї, підтверджував вищу владу лордів над підвладним населенням.

Для вивчення питання про взаємини англосаксів і данів важливим джерелом є договір, укладений між королем Альфредом Великим і воєначальником вікінгів Гутрумом. Попри свою стислість, договір, тим не менш, охоплює всі основні сфери взаємодії англосаксів й данів, спрямований у першу чергу на забезпечення безпеки самих англо-саксів. Цій меті також служили: встановлення кордонів данського розселення (область Денло), визначення вергельду; зведення до мінімуму контактів між обома групами населення; обмеження і регламентація ведення торгівлі.

Історія нападу норманнів на Севілью 844 р. знайшла своє відображення у творі арабського вченого IX ст. ал-Йа'кубі «Книга країн», де він лаконічно повідомив про цю подію, назвавши нападників «ал-маджус, яких називають ар-рус». Загалом, хроніка набігу може бути відтворена за східними джерелами X-XVII ст., які,

переказуючи одне одного, додаючи нові деталі, іноді спотворюючи – в силу своїх уявлень якісь факти, зберегли конкретні дані про події. Це Ібн ал-Кутїйїя, Ібн Хаййан, ал-’Узрі, ал-Бакрі, Ібн ал-Асір, Ібн Са’їд ал-Магрібі, Ібн ‘Ізари, ан-Нувайрі, Ібн Халдун, ал-Маккарі та ін.

Разом з тим, охарактеризовані вище джерела не проводять жодних відмінностей між різними аспектами того феномену, який несамовито критикували: звичайні набіги окремих піратів, кампанії політичної спрямованості, експедиції комерційного характеру та висадки з метою колонізації в рівній мірі стають предметами прокльонів й породжують одні й ті самі оціночні стереотипи.

Розгляд другого питання варто розпочати з аналізу основних наукових теорій щодо походження терміну «вікінг». Слово зустрічається в давньоскандинавських джерелах (як іменник *víkingr* – «морський воїн, морський розбійник» та *víking* – «морський похід»), однак і досі остаточної єдиної версії щодо його значення немає.

Стрижневі підходи науковців до вирішення цієї проблеми можна охарактеризувати наступним чином:

- від «*vík*» – «затока, бухта» (географічна теорія). Давньоскандинавське *vík* означає «затока, бухта». «Вікінгами» могли називати тих, хто виходив із бухт у морські походи. Існує також версія, що назва походить від конкретного регіону Вік (узбережжя біля Осло-фьорду в Норвегії); тобто «вікінг» = «людина з Віка» або «той, хто ходить із бухт у море»;
- від «*víkingr*» як позначення «морського походу» (професійна теорія). *Víking* у давньоскандинавській мові означало «по-дорож морем з метою грабунку або торгівлі». Тоді *víkingr* – це «учасник морської експедиції»;
- від давньоанглійського «*wíc*» – «ринок, поселення» (торгівельна теорія). У давньоанглійській мові *wíc* означало торгове поселення (наприклад, Йорвік – пізніше Йорк). Припускається, що «вікінг» могло означати «людина з торгового поселення», тобто купець, який згодом асоціювався з морським мандрівником;
- від дієслова «*víka* / *víkja*» – «змінюватися, чередуватися» (морська практика). *Víka* у давньоскандинавській мові означає «зміна (вахти) на кораблі». Цей термін міг спочатку означати «морське плавання зі зміною веслярів», тобто «далеку морську експедицію», оскільки в період, коли ще не було вітрил, зміна веслярів відрізняла далекий морський похід від ближнього плавання, коли такої зміни не передбачалося.

Після аналізу наукових теорій, виступаючі обов'язково мають дати відповідь на запитання: чи є «вікінг» етнонімом або ж професійно-соціальною характеристикою?; чому в сучасній історіографії переважає думка, що «вікінг» – це соціально-професійний термін?

Не менш важливим завданням є з'ясування питання: як називали нападників з Півночі жителі Британських островів, імперії Карла Великого, німецьких земель та берберо-арабської Іспанії. Доречно звернути увагу на те – за якими ознаками жителі континентальної Європи, на відміну від самих скандинавів, – називали учасників походів (антропологічними, релігійними, географічними, етнічними, мілітарними).

У сучасній науці виділяють наступні чинники, що визначили мілітарно-торгівельну активність вікінгів: технологічний (вдосконалення зброї, реманенту, технічних засобів); вплив навколишнього середовища (геокліматичні умови); демографічний (зростання кількості населення); економічний (торгівля та урбанізаційні процеси); політичний (послаблення/відсутність централізованої влади в країнах континентальної Європи; початок державотворчих процесів у самій Скандинавії й посилення автократизму в політичній сфері); ідеологічний (духовно-світоглядні та морально-етичні трансформації).

Сферу активності вікінгів на Заході можна розділити на різні за умовами і характером воєнних дій – три зони. Перша зона, радіусом 1000-1200 км включала північні узбережжя Британських островів і Нідерланди, куди вікінги проникали протягом літнього сезону невеликими загонами з фьордів Норвегії або з островів Північної Атлантики, колонізованих норманнами до кінця VIII ст. Друга зона, радіусом 1500-1600 км, повністю охоплювала Британські острови, а також територію Франції до Гаронни і Луари й північно-західну частину Німеччини до середнього Рейну та Ельби. Тут загонам вікінгів були потрібні проміжні бази на морському узбережжі, в гирлах річок або на прибережних островах Північного моря. Третя зона, радіусом до 3000 км, включала Центральну і Південну Францію, узбережжя Іберії (Іспанії), Італію та Сицилію. Вона була доступна лише добре організованим арміям (морським ледунгам або сухоподільним військам), здатним вести багаторічні кампанії далеко від батьківщини і проміжних баз.

Розглядаючи початковий етап військової інвазійної активності вікінгів, доцільно звернути увагу на те, що попервах, ще не маючи досвіду, вони діяли невеликими загонами, котрі в першу чергу нападали на церкви і монастирі прибережних районів Північної

Британії та Ірландії. Варто зауважити: перші напади норманнів почалися задовго до 793 р., який є загальноприйнятою датою початку епохи вікінгів у Західній Європі (пограбування обителі Св. Кутберта на о. Ліндісфарн). Однак ще до того, близько 753 р., «північні люди» пограбували о. Танет біля британського узбережжя Ла-Маншу. Приблизно в цей самий час напад норманнів відбив король Оффа в Мерсії. Доповідачам варто дати відповідь на питання: чому саме 793 рік вважають початковою точкою відліку для епохи вікінгів?

Впродовж 795-818 рр. вікінгам вдалося закріпитись у східних регіонах Ірландії, Лейнстері та Мезі. У цей час почалась боротьба скандинавів за створення власних колоній на Британських островах: в Ірландії, на островах Мен, Танет (навпроти гирла Темзи), Уайт (біля південного узбережжя Англії), – з безперевними вторгненнями у володіння англосаксонських королівств і на територію Англії. Найбільшою кампанією цього періоду були війни данського конунга Готфріда (бл. 810 р.), який спустошував узбережжя Фрісландії, котра в ту епоху входила до складу імперії Карла Великого.

Визначальною подією став перехід конунга Харальда, сина Хальвдана на прізвисько Клак (Ворон) під зверхність імператора Хлодвіга (Людовика) Благочестивого (м. Майнц, 826 р.). Необхідно з'ясувати умови укладання цього союзу – окреслити території, які увійшли до лєну Харальда (Херіюльда), а також – зобов'язання, які взяв на себе кєрманіч вікінгів.

Період 833-863 рр. ознаменувався подальшим поєвавленням військової активності скандинавів, які планово створюють опорні пункти для своїх набігів у гирлі Сени і Луари. Бажано звернути увагу на те, що дружини вікінгів у цей час вже здатні до автономних дій й можуть тривалий термін перебувати далеко від батьківщини; вони зміцнюються в організаційному відношенні. Протягом 833-837 рр. вікінги неодноразово здійснюють спустошливі набіги на узбережжя Фрісландії, Голландії, Фландрії, Франції, Уельсу та Ірландії, проникають у Середземне море, висаджуються на узбережжя Італії та Північної Африки. Необхідно з'ясувати, яким чином внутрішньополітична нестабільність в імперії Каролінгів вплинула на подальші експедиції норманнів.

Ключовою подією середини IX ст. стало захоплення вікінгами Парижа у 845 р. У зв'язку з цим доречно визначити вплив означеної події на хід подальшого інвазійного просування вікінгів, зокрема, прорив флотилії північан під командуванням Бьйорна Залізноїбокого і Хастінга до узбережжя Італії та мусульманської Іспанії, з подальшими пограбуваннями цих пірінейських територій упродовж 859-863 рр.

Висвітлюючи події, пов'язані з подальшим зростанням мілітарної присутності вікінгів 864-891 рр., необхідно враховувати, що в цей час діяли великі й порівняно високоорганізовані їхні об'єднання. Чисельність флотилій скандинавів коливалася від 200-400 до 700 суден (40 тис. воїнів). Ключовими подіями стали – облога Парижа у 885-886 р., і вторгнення у володіння англосаксів «Великої армії» язичників, чисельністю 20 тис. воїнів з подальшим захопленням міста Йорк (1 листопада 866 р.), а далі – всієї Нортумбрії та Східної Англії.

Найбільш ефективними проти «Великої армії» виявились заходи, організовані королем молодого Східнофранкської держави Арнульфом. Ключовою подією стала битва норманнів з військом баварців і саксонців 1 вересня 891 р. біля табору скандинавів у Льовені.

На цей період припадає військово-політична діяльність правителя Уессексу Альфреда I Великого (871-901 рр.), який спромігся налагодити компромісне співіснування, а згодом організувати ефективну відсіч чужинцям. Необхідно звернути увагу на те, що в даний період на Британських островах формуються райони суцільного заселення скандинавів – вже згадувана «область данського права». Виступаючим потрібно визначити «територію денло», з'ясувати особливості соціального статусу скандинавів і англосаксів у межах даного територіального утворення.

Зустрівши потужний опір у Східнофранкському королівстві, вікінги зосередили свої зусилля на завоюваннях на обширах Франції. Сюди, починаючи з 90-х рр. IX ст. ринули дружини норманнів, яких очолив Хрольф Пішохід (бл. 846 – бл. 930) (Рольф, Роллон), фундатор Нормандії. Висвітлюючи перебіг подій у володіннях франків на початку X ст., потрібно з'ясувати – за яких умов керманіч норманнів отримав у ленне володіння території франків. Необхідно також звернути увагу на те, що норманни створивши своє герцогство, котре отримало однойменну назву (Нормандське), по суті асимілювалися з місцевим населенням: командувач вікінгів Хрольф Пішохід прийняв франкське ім'я Роллон і приніс васальну присягу королю франків Карлу III Простуватому (879-929), ставши першим герцогом Нормандським. Утвердившись в Нормандії скандинави прийняли християнство, французьку мову і культуру. Згодом нащадки скандинавських поселенців, ставши нормандцями, на чолі з герцогом Вільгельмом (Завойвником) перемогли у битві при Гастінгсі (14 жовтня 1066 р.) військо англосаксонського короля Гаральда Годвінссона, розпочали завоювання Англії та утвердження нової – нормандської династії.

Протягом 920-950 рр. розгортається боротьба за Нортумбрію. Варто акцентувати на тій обставині, що у виділений період змінюються організаційні форми руху військових угруповань вікінгів: поряд з «вільними дружинами» норманни воюють у складі королівських військ конунгів Данії, Норвегії, Швеції, Англії та інших ранньофеодальних держав у якості постійних або тимчасових найманих загонів. У 50-х – 80-х рр. X ст. спостерігається переорієнтація експансії вікінгів на Піренейський півострів. Так само необхідно наголосити: правителі мусульманської Іспанії були першими воєначальниками, хто не лише наважився, але й спромігся дати гідну відсіч войовничим норманнам.

У зв'язку з цим необхідно охарактеризувати військово-політичну діяльність короля Астурії Раміро II (932-951), який завдав нищівної поразки вікінгам. Доречно висвітлити й захоплення норманнами Ліссабону, їх подальший рух до Севільї та завоювання міста. Ключовою подією стала битва біля Табалди (6-10 листопада 844 р.), неподалік Севільї, де норманни зазнали чергової поразки. Проте після цього вікінги не полишили своєї узвичаєної тактики, заходячи в гирла великих річок, підіймючись за течією і грабуючи найбагатші міста та області.

Важливу роль в обороні Іберії (Іспанії) від норманнів відіграв емір Абд ар-Рахман II (792-852). Тому доречно буде проаналізувати його заходи, спрямовані на зміцнення обороноздатності Севільї: зведення мурів довкола міста, створення власного флоту. Необхідно також проаналізувати перебіг подій, пов'язаних зі спробою вікінгів заволодіти Андалусією у 859 р. і боротьбу з ними Мухаммада (852-866). Після походу 859-861 рр. норманни надовго припинили свої зазіхання на землі Андалусії. У подальшому їхні неодноразові набіги були спрямовані проти християнської Європи. Так, норманни ще декілька разів намагалися захопити Іберію – влітку 966 р., 971 р., 972 р., але теж безуспішно. Логічним завершенням розгляду даного питання є визначення причин військових невдач вікінгів.

Варто звернути увагу на те, що в другій половині X ст. поновлюється боротьба на Британських островах. В означеному руслі варто розглянути діяльність норманнського конунга о. Мен – Магнуса Харальдссона (969-976 гг.), в Уельсі та західних районах Англії. Знаковою подією стала згода короля Англії Етельреда (991 р.) на виплату норманнам данини – «данських грошей». Кінець IX – початок XI ст. ознаменувався концентрацією керівництва набігами в руках конунгів.

Висвітлюючи перебіг подій у даний період, необхідно проаналізувати мілітарну дільність конунгів Олава Трюгтвасона і Свейна Вилобородого у 994-1002 рр., дати оцінку заходам короля Етельреда, спрямованих проти данів у 1003 р., з'ясувати наслідки цієї акції.

Період 1014-1043 рр. характеризується як час найбільших успіхів «конунгів-вікінгів». Необхвдно зауважити: експансія охопила різні райони континенту – від Північного моря до Середземного. Межовою подією стала битва при Клонтарфі 23 квітня 1014 р. Цілком логічним є детальне висвітлення означеної події та визначення її наслідків для подальшого перебування вікінгів в Ірландії. Не менш розголосним стало вторгнення в 1016 р. наступника Свейна Вилобородого Кнута Могутнього до Англії. Цілком доречним є з'ясування військово-політичних наслідків цієї виправи.

Після смерті Кнута Могутнього (1035 р.) відбувся розпад його «імперії». Даною обставиною скористалися англійці, які вирішили звільнитись з-під влади скандинавів. У виокремленому контексті потрібно висвітлити перебіг повстання, яке очолили представники англосаксонської військово-політичної еліти – Годвін і його син Гарольд. Наслідком стала битва при Стамфорд-бриджі 25 вересня 1006 р. Необхідно проаналізувати події, які передували цій битві, комплексно висвітлити сам хід бойових дій та визначити їх наслідки. Насамкінець доцільно дати відповідь на питання: чому цю битву традиційно вважають кінцевою датою «епохи вікінгів»?

Підводячи підсумок даного заняття, потрібно визначити – який вплив мала військова експансія вікінгів на політичний устрій та соціально-економічний розвиток країн Західної Європи.

ТЕМА 7. УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У ДОБУ РАНЬОГО ТА РОЗВИНУТОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Характеристика джерел.
2. Теорії походження міст; конкретно-історичні шляхи виникнення міст.
3. Соціальна структура міського населення.
4. Боротьба міст проти сеньйорів за незалежність.
5. Результати і наслідки комунального руху.

Тематика рефератів:

1. Археологічні і топонімічні джерела для вивчення процесу утворення міст в країнах Західної Європи.
2. Вплив вікінгів на процеси містоутворення на Британських островах в добу Раннього Середньовіччя.
3. Демографічні процеси у містах Західної Європи у Ранньому Середньовіччі.
4. Ремісничє виробництво у середньовічному місті (доцеховий період).

Рекомендована література

Основна

1. Балух В. О., Балух О. В., Коцур В. П. Практикум з історії Середніх віків: навчальний посібник. Чернівці: Наші книги, 2011. С. 111-122.
2. Беліков О., Белікова К. Побудова сакрального простору середньовічного міста під впливом християнського світосприйняття. Наука. Релігія. Суспільство. 2014. № 2. С. 22-29.
3. Верменич Я. Проблеми дефініції і генезису міста у науковій спадщині М. Вебера. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2009. Вип. 11. С. 7-18.
4. Вітоло Дж. Демографічне зростання і міста. Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Собори. Лицарі. Міста / За ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2018. С.125-128.
5. Гуржи К. Сакральні архетипи структури західноєвропейського міста. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія». 2015. Вип. 18. С. 53-59.
6. Гуржи К. Сакральні архетипи структури західноєвропейського міста. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Філософія. 2015. Вип. 18. С. 53-59.
7. Дятлов В. Німецькі міста на зламі пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу (XV–XVI ст.). Проблеми урбанізації та етнокультурних контактів в Південно-Східній Європі (м. Батурин, 9–14 черв. 1997 р.): тези доп. Київ, 1997. С. 24-25.
8. Дятлов В. Питання про правове становище нижчих верств населення у німецьких містах XV-XVI ст. Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції: секція соц.-політ. та гуманіт. наук. Чернігів, 1992. Ч. 3. С. 81–82.

9. Дятлов В. Соціотопографічна структура нижчих верств населення німецького міста XV–XVI ст. Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Чернігів, 1995. Вип. 3. С. 12-13.
10. Ендрес Тухер. Книга баумайстра міста Нюрнберга (1464-1475). Питання вітчизняної та зарубіжної історії. Чернігів, 1991. С. 53-58.
11. Заяць Д. Хартії середньовічних міст Західної Європи як історичний попередник статутів територіальних громад. *Теорія та практика державного управління*. 2008. Вип. 4. С. 144-153.
12. Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія / Упорядник М. О. Рудь. К.: Либідь, 2005. С. 453-511.
13. Історія середніх віків. Практикум. Частина I: навч. посібник / Укл.: В. В. Гордієнко, Г. М. Гордієнко, І. І. Кривошея. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. С. 413-492.
14. Історія середніх віків. Практикум. Частина II: навч. посібник / В. В. Гордієнко, Г. М. Гордієнко, І. І. Кривошея, О. О. Салата. К.: КНТ, 2021. С. 413-451.
15. Історія середніх віків: тематична хрестоматія / Уклад. Ю. А. Добролюбська. Одеса: ПНПУ, 2014. С. 10-39.
16. Карліна О. Три суспільні стани і проблема міста в середні віки. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. Вип. 106. Київ, 2011. С. 29-32.
17. Кеда М. К. Практикум з історії Середніх віків країн Європи та Америки: навч.-метод. посіб. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. С. 95-133.
18. Ковальова С. Ремісничий цех європейського середньовічного міста XII-XV ст.: виробничо-соціальна стратифікація та відносини між стратами. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 35-40.
19. Ковальова С. Ремісничий цех за середньовічним міським правом. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2018. № 2 (36). С. 112–118.
20. Ковальова С. Формування страти цехових майстрів у середньовічних європейських містах XII – XV ст. (на матеріалах цехових статутів). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. № 40. С. 8-11.
21. Ковальова С. Цехова організація за міським правом XII – XV ст. крізь призму середньовічної правосвідомості. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. № 2. 2019. С. 12-15.

22. Козинець О. Міста середньовічної Європи та їх право. *Роль права в сучасній Україні: зб. матеріалів міжвузівського круглого столу*. Чернівці: РВВ «Юрист», 2007. С. 18-24.
23. Крижанівська О., Крижанівський О. Історія Середніх віків. Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя. Київ: Либідь, 2004. С. 210-229.
24. Ліхтей І. Середньовічне місто. Матеріали до лекції та практичних занять. Ужгород: РІК-У, 2024. 80 с.
25. Налівайко А. Середньовічне місто Франції та Німеччини: критична візія професора Л. М. Беркута. *Сучасні дослідження з німецької історії*. 2023. Т. 49. С. 127-132.
26. Налівайко А. Урбаністичні студії Леоніда Беркута. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. Вєнадського: Серія історичні науки*. 2021. Т. 32 (71), № 1. С. 120-127.
27. Охріменко О. Матеріали та техніка в міському повсякденні Англії XI–XIII ст. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія і філософія науки і техніки*. 2015. Т. 23. Вип. 23. С. 140-146.
28. Охріменко О. Міста в суспільно-політичному житті Англії XI–XIII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Вип. 42. С. 226-229.
29. Охріменко О. Повсякденне життя міст Англії XI-XIII століття. Київ: Видавничий дім «Пенмен», 2019. 208 с.
30. Охріменко О. Часові структури у ментальності англійського бюргерства XI-XIII ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2013. Вип. 5. С. 48-51.
31. Охріменко О. С. Міста у суспільно-політичному житті Англії XI-XIII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 226-229.
32. Плюта Н., Синяк С. Топографія середньовічних міських площ. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 10 (16). С. 1086-1097.
33. Подоляк Н. Середньовічне місто крізь призму соціальної історії. *Історія в школах України*. 2004. № 6. С. 47-49.
34. Руднічук А. Між королем та містом: єврейська громада Аугсбурга і влада у XIV-XV ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2022. №152/153. С. 68-73 4.

35. Сорочук А. Трансформація сакрального простору середньовічного міста. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2018. Вип. 19. С. 63-69.
36. Туренко О. Парадигмальність середньовічного міста – між трансцендентною метою і земною прагматикою. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки*. 2015. № 1-2. С. 440-445.
37. Чапала Г. Самоврядування середньовічних міст за магдебурзьким правом: принципи організації та механізми здійснення влади. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2006. Вип. 11. С. 117-127.
38. Чепіженко В. Міський простір, санітарія та якість життя в середньовічному Лондоні (переклад фрагментів із Calendar of LetterBooks of the City of London: Н, 1375–13991). Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. 2022. № 14. С. 178-187.

Додаткова

1. Ayers B. The growth of an urban landscape: recent research in early medieval Norwich. *Early Medieval Europe*. 2011. Vol. 19 (1). P. 62-90.
2. Epstein S. An economic and social history of Later Medieval Europe, 1000-1500. Cambridge: University press, 2009. P. 100-129.
3. Gauthier N. From the Ancient City to the Medieval Town: Continuity and Change in the Early Middle Ages. *The world of Gregory of Tours* / Ed. by Kathleen Mitchell and Ian Wood. Leiden·– Boston·– Koln: Brill, 2002. P. 47-66.
4. Gelichi S. Flourishing places in North-Eastern Italy: towns and emporia between late antiquity and the Carolingian age. *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*. Vol. 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2007. P. 77-104.
5. Henning J. Early European towns: The way of the economy in the Frankish area between dynamism and deceleration 500-1000 AD. *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*. Vol. 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2007. P. 3-40.
6. James E. The Origins of France. From Clovis to the Capetians, 500-1000. London: Macmillan Press Ltd, 1982. P. 43-72.

7. Keene D. Industrial organisation in English towns, 650-1150. *Labour and labour markets between town and countryside (Middle Ages – 19th century)*. Turnhout: Brepols Publishers, 2001. P. 53-74.
8. Kümin B. The Communal Age in Western Europe, c.1100-1800. *Towns, Villages and Parishes in Pre-Modern Society*. London: Palgrave Macmillan, 2013. 154 p.
9. McKitterick R. Town and monastery in the Carolingian period. *Studies in Church History. Vol. 61. The Church in Town and Countryside*. Cambridge: University press, 2016. P. 93-102.
10. Perin P. Settlements and cemeteries in Merovingian Gaul. *The world of Gregory of Tours* / Ed. by Kathleen Mitchell and Ian Wood. Leiden·– Boston·– Koln: Brill, 2002. P. 67-98.
11. Pirenne H. Medieval Cities. Their Origins and the Revival of Trade. Princeton: University Press, 2014. 168 p.
12. Readings in European history. A collection of extracts from the sources chosen with the purpose of illustrating the progress of culture in Western Europe since the German, Invasions by James Harvey Robinson. Vol. I. From the breaking up of the Roman Empire to the protestant Revolt. Boston – New York – Chicago – London: Ginn & Company, 1904. P. 399-411.
13. Saunders T. Trade, towns and states: A reconsideration of early medieval economics. *Norwegian Archaeological Review*. 1995. Vol. 28:1. P. 31-53.
14. Sosson J-P. Some thoughts on mediaeval towns and the division of labour during the so-called pre-corporative period. *Labour and labour markets between town and countryside (Middle Ages – 19th century)*. Turnhout: Brepols Publishers, 2001. P. 19-32.
15. Van Wehveke H. The Rise of the Towns. *The Cambridge economic history. Vol. III. Economic organization and Policies in the Middle Ages*. Cambridge: University press, 2008. P. 3-41.
16. Verhaege F., Loveluck C., Story J. Urban developments in the age of Charlemagne. *Charlemagne Empire and society*. Manchester-New York: Manchester University press, 2005. P. 259-288.
17. Verhulst A. On the preconditions for the transition from rural to urban industrial activities (9th–11th centuries). *Labour and labour markets between town and countryside (Middle Ages – 19th century)*. Turnhout: Brepols Publishers, 2001. P. 33-41.

Методичні вказівки

Перехід від Раннього до Розвинутого Середньовіччя ознаменувався повсюдним зростанням міст. Їх поява була одним з найважливіших показників історичного прогресу, досягнутого західноєвропейським суспільством. Починаючи з XI ст. місто в Західній Європі стає однією з найбільш яскравих форм існування середньовічного соціуму. Середньовічне місто створило особливий світ, який відрізняв його від феодального села. Воно володіло статусом, зазвичай офіційно визнаним владою, особливим розшарованим населенням, корпоративними організаціями та специфічною системою права. Багато з традицій середньовічних міст увійшли не тільки в історію, а й практику європейських країн. Звідси – основна мета заняття – вивчити найбільш суттєві, найбільш характерні прояви середньовічного міського світу і механізмів, що регулювали його життя.

Значну роль при вивченні боротьби міст за незалежність відіграють законодавчі джерела. Це – міські хартії вольностей, тобто грамоти, в яких зафіксовані певні досягнення городян в ході комунального руху. Записані найчастіше від імені феодала і мовби за його милістю, вони насправді відображали соціально-економічні та політичні вимоги городян, спрямовані проти найтяжчих і здирницьких форм сеньйоріальної експлуатації. Особливий інтерес представляють хартії німецьких міст, насамперед – Страсбурга. Найдавніше, або Перше міське право Страсбурга за традицією датують 1189 р., однак деякі історики вважають, що воно з'явилося раніше, у 60-70-ті рр. XII ст. Повний текст містить 118 статей (Друге міське право Страсбурга записано в 1214 р. і помітно відрізняється від Першого). Аналіз кожної з названих хартій і співставлення грамот із змінами й доповненнями дозволяють визначити реальне співвідношення сил у боротьбі городян із сеньйорами протягом багатьох десятиліть; крім того – які привілеї залишалися за сеньйором та яких прав домагалися городяни. Опубліковані джерела дозволяють виявити загальні риси, властиві хартіям англійських, французьких, німецьких міст і відмінності між ними. Ця обставина потребує пояснення.

Інформаційну пріоритетність мають наративні джерела, в першу чергу – автобіографія знаменитого французького хроніста XII ст. Гвіберта Ножанського (1053-1124), в якій яскраво викладено історію утворення комуни у французькому місті Лані на початку XII ст. й боротьба міщан з сеньйором, єпископом Годрі. Потрібно пояснити, як

цей представник духовенства (він був абатом монастиря в Ножані) оцінював дії городян, і, разом з тим, якими постають у його описі сеньйоріальна влада та фігура самого єпископа. При уважному прочитанні й аналізі цього джерела можна знайти відповіді на багато питань: про причини комунального руху, його цілі, форми боротьби міщан проти сеньйора, позицію короля. Своєрідним доповненням до автобіографії Гвіберта Ножанського слугує грамота короля Людовика VI Товстого (1108-1137), який затвердив комунальну хартію 1129 р., підписану наступником єпископа Годрі щоб уникнути нового повстання ланських міщан. Варто звернути увагу на те, чи вживається слово «комуна» в королівській грамоті або воно замінено іншим позначенням.

Цінним джерелом з історії міських комун у Франції є суддебник відомого французького юриста XIII ст. Боммануара (1250-1296) «Кутюми Бовезі». Складений він близько 1280 р. та являє собою запис звичаєвого права області Бовезі (Північна Франція). Зміст праці Бомануара значно ширший за її назву, оскільки автор проводив систематичне порівняння місцевого звичаєвого права з правом Нормандії, Артуа, Вермандуа, Шампані добре знав судову практику Паризького парламенту. Збірник містить відомості про судочинство, правове становище різних соціальних верств французького суспільства.

Повсюдного поширення, до того ж не стільки у самій Німеччині, як у містах Центральної і Східної Європи, набуло право Магдебурга, – міста на Ельбі, що виникло у IX ст. Магдебурзьке право сформувалося на основі Саксонського земського права. Його найдавнішою частиною є привілеї, дані місту місцевими архієпископами. До них додані окремі статuti міської ради і рішення Магдебурзького шефенського суду. Однією із навагоміших пам'яток магдебурзького права є «Право, надіслане шефенами Магдебурга місту Герліцу в 1304 р.» на прохання його патріціату. Герліцька хартія містить різноманітну інформацію про систему управління містом, про структуру суду, порядок судочинства, різні види злочинів і покарань, спрямованих на захист власника і власності, про майнові, шлюбно-сімейні та спадкоємні відносини, що характеризуються підкреслено залежним і нерівноправним становищем жінки.

Питання про походження і сутність середньовічного міста – одне з найбільш дискусійних в історичній літературі; відповідно – доречно розглянути основні тенденції розвитку зарубіжної та вітчизняної урбаністики у вирішенні низки методологічно принципівих проблем: категоріальне поняття «місто», походження середньовічного міста, його місце в системі феодальних відносин, а також – суспільні функції та особливості середньовічного міста.

Історикив ХІХ ст. цікавило в першу чергу питання про те, з якої форми поселення походить середньовічне місто і як установи цієї попередньої форми трансформувалися в установи міста. Представники т. зв. романістичної теорії (Ф. Савіньї, О. Тьєррі, Ф. Гізо, Ф. Ренуар), яка ґрунтувалася головним чином на матеріалі романізованих областей Європи, вважали середньовічні міста та їх установи прямим продовженням пізніх античних міст. Історики, які спиралися переважно на матеріалах Північної, Західної, Центральної Європи (у першу чергу німецькі й англійські), вбачали витoki середньовічних міст в явищах нового, феодального суспільства, насамперед – правових та інституційних. Згідно з «вотчинною» теорією (К. Ейхгорн, К. В. Ніч), місто і його інститути розвивалися з феодальної вотчини, її управління та права. Прихильники «маркової» теорії (Г. Маурер, О. Гірке, Г. Белоф) виводили міські установи і право з ладу вільної сільської громади-марки. Автори «бургової» теорії (Ф. Кейтген, Ф. Метданд) «фіксували» урбаністичне зерно міста у фортеці-бурзі та бурговому праві. Розробники «ринкової» теорії (Р. Зом, Р. Шредер, А. Шульте) виводили міське право з ринкового права, що діяло у місцях, де велася торгівля.

Необхідно пам'ятати, що кожна з цих теорій відрізнялася однобічністю, висуваючи і виокремлюючи будь-який шлях або чинник виникнення міста. Тому, зокрема, вони так і не пояснили, чому більшість вотчинних центрів, громад, замків і навіть ринкових містечок не перетворилася у міста.

Висвітлюючи процес зростання продуктивних сил і відокремлення ремесла від сільського господарства, необхідно відзначити, що у Х-ХІ ст. в Західній Європі доволі швидко розвивалося ремесло: поступово змінювалася і розвивалась його техніка, навички праці, сам виробничий процес зазнав удосконалення і диференціації. І хоча в селі постійно (і в Новий час) зберігалася певна кількість ремісників (зазвичай ковалі, гончарі, шевці) і селяни самі виготовляли більшість необхідних їм засобів праці та речей побуту, – спеціалізація ремесла, його подальший розвиток та збут продукції не могли вже поєднуватися з працею і способом життя селянина. Взагалі, у селі можливості для розвитку товарного ремесла обмежувалися і вузькістю місцевого ринку, і владою землевласника з його поборами і силовим тиском. Все вимагало не тільки професіоналізації ремесла, його відокремлення від сільського господарства, – але також територіального та правового розмежування.

Конкретно-історичні шляхи виникнення міст достатньо різноманітні. Селяни та ремісники, які вирушали з сіл у пошуках свободи, селилися в різних місцях, де були сприятливі умови для заняття «міськими справами», тобто такими, що мали зв'язок із ринком.

Концентрація населення в подібних центрах відбувалася також за рахунок аристократів з їх слугами і почтом, духовних осіб, представників королівської та місцевої адміністрації, які були постійними споживачами виробів ремісників і товарів купців. Однак частіше за все, особливо в Північно-Західній та Центральній Європі, ремісники й купці селилися поблизу великих вотчин, садиб, замків і монастирів, мешканці яких купували їхні товари. Селилися вони так само біля перетину важливих магістральних доріг, річкових переправ і мостів, на берегах зручних для стоянки кораблів бухт, заток і т.п., де здавна діяли ринки. Такі «ринкові містечка» при значному зростанні їх населення, наявності сприятливих умов для виробництва й економічної діяльності також перетворювалися на міста. Розкриваючи дане питання, необхідно показати, що процес виникнення і розвитку міст у середньовічній Західній Європі відбувався неоднорідно; тому, доречно буде виділити періоди розквіту міст для різних регіонів континенту.

Використовуючи відомості, почерпнуті з літератури й джерел, насамперед – «Капітулярія про маєтки» Карла Великого та міських хартій, доповідачам необхідно вирішити кілька важливих завдань. По-перше, виявити витоки міст і міського життя в Ранньому Середньовіччі. По-друге, визначити етапи урбанізації в ранньосередньовічній Європі та охарактеризувати т. зв. раннє місто, його ознаки, функції й відмінності від інших типів поселень. По-третє, осмислити соціальні, економічні, політичні та демографічні передумови виникнення середньовічного міста. По-четверте, виокремити особливості процесу урбанізації в різних середньовічних країнах. По-п'яте, враховувати типи сеньйоріального підпорядкування міст – феодальні, єпископальні, королівські й т. зв. вільні.

При висвітленні питання виникнення і розвитку середньовічних міст необхідно звернути увагу на варіативність шляхів їх зародження і місць виникнення. Різні теорії про зародження міст, розроблені медієвістами наочно ілюструють даний процес. Яскраві свідчення того, що відбувалося, відображають документи «Виникнення м. Брюгге» та витяг «З грамоти Гольштинського графа Адольфа про заснування м. Гамбурга», що симптоматично характеризують процес появи міст. Теоретичні викладки, у поєднанні з вивченням джерел, дозволять виступаючим дійти висновку про розмаїття шляхів появи міста в середньовічній Західній Європі, необхідність розглядати це явище з урахуванням різних факторів, таких як – писемні свідчення, дані археології, топоніміки.

Зростання міст в окремих західноєвропейських областях відбувалося різними темпами. Найраніше, у VIII – IX ст., феодальні міста, в першу чергу як центри ремесла і торгівлі, сформувалися в Італії (Флоренція, Венеція, Генуя, Піза, Барі, Неаполь, Амальфі, Верона); у X ст. – на півдні Франції (Марсель, Арль, Нарбонн, Монпельє, Тулуза та ін.). У цих та інших областях з багатими античними традиціями швидше, ніж в інших регіонах, відбувалася спеціалізація ремесла, відбулося формування феодальної держави з її опорою на міста.

Ранньому виникненню й зростанню італійських і південно-французьких міст сприяли також торговельні зв'язки цих областей з більш розвиненими на той час Візантією і країнами Сходу. Звичайно, певну роль відіграло і збереження там залишків численних стародавніх міст та фортець, де легше було знайти притулок, захист, традиційні ринки збуту продукції, рудименти ремісничих організацій і римського муніципального права.

У X – XI ст. почали виникати феодальні міста в Північній Франції, у Нідерландах, в Англії й Німеччині – по Рейну і по верхньому Дунаю. Фландрійські міста Брюгге, Іпр, Гейт, Лілль, Дуе, Аррас та інші славилися тонким сукном, яке вони постачали у різні країни Європи. У цих історичних регіонах існувало вже не так багато римських поселень; більшість міст виникало наново.

Пізніше – протягом XII-XIII ст. – вирости феодальні міста на північних околицях і у внутрішніх областях Зарейнської Німеччини, у Скандинавських країнах, в Ірландії, Угорщині, Дунайських князівствах, тобто там, де розвиток феодальних відносин відбувався повільніше. Тут усі міста виростали, зазвичай, з ринкових містечок, а також обласних (колишніх племенних) центрів.

Розподіл міст на території Європи був нерівномірним. Особливо багато їх існувало в Північній та Середній Італії, у Фландрії й Брабанті, уздовж берегів Рейну. Проте і в інших країнах та регіонах кількість міст, включаючи дрібні, була такою, що житель села міг дістатися до будь-якого з них упродовж одного дня.

При всій різниці місця, часу, конкретних умов виникнення того чи іншого міста, воно завжди було результатом спільного для всієї Європи суспільного поділу праці. У соціально-економічній сфері даний чинник втілювався у відокремленні ремесла від землеробства, розвитку товарного виробництва й обміну між різними сферами господарства і різними територіями та поселеннями; у власне соціальній і політичній сферах – у розвитку державницьких структур з їхніми інститутами та правовими атрибутами.

Перше і Друге міське право м. Страсбурга містять важливу інформацію для аналізу складу населення, його занять і способу життя в початковий період історії міста, дають можливість визначити специфіку взаємовідносин міста й сеньйора (покровительство і захист з одного боку, панщина і оброк з іншого), дозволяють простежити формування міського права. Для глибшого розуміння суспільних та юридично-правових трансформацій, що відбувалися у місті в означений період, доцільно проаналізувати такі складові: обсяг владних прерогатив сеньйора; систему прав і обов'язків міщан; адміністративно-управлінські посади та їх компетенції; функціонування міського суду й особливості судочинства; характер покарань; організацію торгівлі; просторово-архітектурний вигляд міста.

Середньовічні міста виникали на землях королів, а також світських і духовних феодалів, які були зацікавлені у появі в своїх володіннях нових міст, оскільки ремесло й торгівля приносили їм чималі доходи. Однак у той самий час земельна власність становила основу влади міських сеньйорів, які розглядали городян як своїх підданих. Варто звернути увагу на те, що сеньйоральний режим у містах став результатом тривалого пристосування жителів до потреб і вимог міського життя, котре невпинно розвивалося. Необхідно підкреслити: процес соціальної «взаємоадаптації» відбувався під активним впливом самих мешканців міст.

Так само необхідно з'ясувати: якими методами сеньйор експлуатував міських жителів; що собою представляв сеньйоральний режим; які сфери міського життя він захоплював. Це допоможе визначити причини і цілі антисеньйорального (комунального) руху, який розгорнувся й поширився в містах Західної Європи в кінці XI-XIII ст., виявити його форми і методи боротьби, висвітлити хід й регіональну специфіку в містах Італії, Німеччини, Франції, Англії. Окреме питання, котре заслуговує на увагу, – ставлення королівської влади до комунального руху. Важливо зрозуміти, якими мотивами керувалися монархи, підтримуючи міщан або їхніх сеньйорів.

З означеного погляду особливий інтерес представляють наративні джерела, насамперед – вже згадувана автобіографія знаменитого французького хроніста XII ст. Гвіберта Ножанського (1053-1124), який яскраво й достатньо ґрунтовно виклав історію утворення комуни у французькому місті Лані на початку XII ст. та описав боротьбу городян із сеньйором – єпископом Годрі. Разом з тим, доцільно враховувати соціальне становище Гвіберта – представника духовенства, що безпосередньо позначилося на його оцінці дій мешканців міста, на описі хроністом сеньйоральної влади і постаті самого єпископа Годрі.

При уважному вивченні цього джерела можна знайти відповіді на цілу низку питань: причини комунального руху, його цілі, форми боротьби городян проти сеньйора, позиція короля.

Обширний матеріал хартій дає можливість детально проаналізувати результати комунального руху. При цьому бажано з'ясувати – чи однаковим виявився ступінь звільнення городян від сеньйоральної влади в різних містах і країнах. Одним з найважливіших результатів боротьби міст з їх сеньйорами у Західній Європі було те, що переважна більшість городян домоглася звільнення від особистої залежності. Найповніший перелік привілеїв, яких домоглися міста в результаті комунального руху, включав: політичну самостійність (самоврядування), правову автономію, свій суд, власну адміністрацію, право розпорядження податками (або їх значною частиною), ринкове право, право на прилеглі угіддя та міську округу і, звичайно, свободу особистості городянина, правову рівність всіх городян тощо.

Не менш важливим питанням є визначення типів міського самоврядування. В означеному контексті доцільно да розгорнуту характеристику різних типів самоврядування, використовуючи приклад конкретних міст; крім того, охарактеризувати положення залежних міст, враховуючи ту обставину, що в XII-XIII ст. слово «залежний» нарізно регламентувало становище міських і сільських жителів.

Наступним питанням, яке потребує розгляду – це формування стану міського населення. Найбільш показовим є те, що становлення та інституційний розвиток міського стану відбувався в містах, які отримали право самоврядування. Незалежність міста і його мешканців у середні віки зафіксували відповідні юридичні документи. Тому висвітлення даного питання варто розпочинати з вивчення змісту саме юридичних настанов, котрі регламентують соціальний статус містян на різних етапах розвитку міста й стану. Перший етап – період боротьби міст із сеньйорами й формування самих станів (міські хартії, сеньйоральні закони); 2. Другий період – сформованих середньовічних міських свобод і станів, які володіли сукупністю прав у рамках феодалного суспільства (власне міське право).

Домінуючу роль у формуванні внутрішньоміських відносин відігравали організації городян, що утворювалися за корпоративним принципом. Необхідно з'ясувати, які організації були можливі в середньовічному місті, яку функцію вони виконували (соціальну, професійну, релігійну та ін.). Так само потрібно детально зупинитися на походженні й положенні всередині соціальних груп: патриціату, бюргерства, плебейства або низів міста. Наостанок необхідно визначити спільні та особливі риси в становищі цих прошарків жителів міста.

З М І С Т

Передмова	3
Тема 1. Господарський устрій і соціальна організація германських племен за даними античної літературної традиції.....	7
Тема 2. Гунський чинник у військово-політичному житті Західної Європи	17
Тема 3. Господарство та суспільний лад франків за «Салічною правдою»	26
Тема 4. Утворення феодално залежного селянства у Франкській державі VI – IX ст.	37
Тема 5. Великий феодалний маєток Каролінгської доби	45
Тема 6. Нашестя вікінгів у Західну Європу в епоху Раннього Середньовіччя.....	55
Тема 7. Урбанізаційні процеси в країнах Західної Європи у добу Раннього та Розвинутого Середньовіччя	72

Для нотаток

Навчально-методичне видання

**ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ.
ЧАСТИНА І: РАННЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

*Методичні рекомендації
для підготовки до семінарських занять*

Укладачі – ***Боднарюк Богдан Михайлович***
Воротняк Іван Дмитрович

Віповідальний за випуск	Сич О. І.
Літературна редакторка	Чекановська Ю. Ю.
Технічна редакторка	
та дизайн обкладинки	Мельник У. М.

Підписано до друку 26.02.2026. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Умов.-друк. арк. 4,8. Обл.-вид. арк. 5,2. Зам. Н-015.
Видавництво Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.
e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №891 від 08.04.2002